

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૮૫૫ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ મદ્યમ નાટક

વિષય ૬૩૫:૨

[ઘટો.]

તત એક જ માણું, તે લતા ભૂદેવ ! આપ ને.

(મધ્યમ, પૃ. ૧૩)

પ્રેમભંધુ પ્રી. વડ્ડા.

મૃદ્યમ.

કવિશ્રી ભાસના મધ્યમ નાટક ઉપરથી

૨મી પ્રસિદ્ધ કરનાર

કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ

અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૧, પ્રત ૫૦૦.

સંવત ૧૯૭૬, સન ૧૯૨૦.

મૃદ્ય બાર બાના.

સર્વ હક સ્વાધીન રાખ્યા છે.

છાપનાર રા. રા. શંકરરાય અમૃતરાય,
જ્ઞાનમંદિર પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, વાઘેશ્વરની પોળ, રાયપુર,
અમદાવાદ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
શાસ્ત્રીય હર્ષદેવરાય મુલ્ય
ગુજરાતી ગ્રંથોનાં મુલ્યોનો સંગ્રહ
પ્રસિદ્ધ કરેલા પુસ્તકો.

મેળની મુદ્રિકા*†	(આવૃત્તિ ૫.)	રૂ. ૧--૪-૦
પરાક્રમની પ્રસાદી*†	(„ ૫)	૧—૦-૦
સાચું સ્વપ્ન*†	(„ ૧)	૧—૮-૦
પ્રિયદર્શના*	(„ ૨)	૦-૧૨-૦
મધ્યમ નાટક	(„ ૧)	૦-૧૨-૦
ગીતગોવિંદ	(„ ૪)	૧—૮-૦
અમરુશતક	(„ ૪)	૧—૪-૦
છાયાઘટકર્પર	(„ ૧)	૦—૧-૦
ભાલભુક્ત કાદંબરી, પૂર્વ ભાગ ‡ (આવૃત્તિ ૧)		૩—૦-૦
મુદ્રારાક્ષસમ્ । (આવૃત્તિ ૧)		૧-૧૪-૦

હવે પછી પ્રસિદ્ધ થવાનાં

પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા.

ભાલભુક્ત કાદંબરી, ઉત્તર ભાગ.

મળવાનાં ઠેકાણાં—મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, બુકસેલર્સ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, કાલમાદેવી રોડ, મુંબઈ; રા. મહાદેવ રામચંદ્ર બાગુટે, બુકસેલર, ત્રણ દરવાજા, અમદાવાદ; રા. જીવનલાલ અમરશી મહેતા, બુકસેલર, પીરમશાહ રોડ, અમદાવાદ; ગુજરાત ઓરિએન્ટલ બુક ડીપો, રતનપોળ, અમદાવાદ.

---

* નિશાળોમાં ધનામ અને પુસ્તકશાળા માટે મંજુર. † ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં અને સેકંડરી સ્કૂલોમાં બહુતરના પુસ્તક તરીકે મંજુર.
‡ M. A. માં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે મંજુર, મુંબઈ.

બે બોલ.

ભાસની પ્રસ્તુત કૃતિનાં બે ભાષાંતરો^૧ બહાર પડી ચૂક્યાં છે. તેા પછી *इदं तृतीयम् शा* માટે ? પ્રશ્નનો ઉત્તર એટલો જ છે, કે એ બંને મધ્યમ વ્યાયોગ છે અને આ મધ્યમ નાટક છે. પૂર્વના અનુવાદ મૂળની પહેલી આવૃત્તિની વાચનાને અનુસરી ને રચવામાં આવ્યા છે. વર્તમાન છાયા સ્ટીક નવા સંસ્કરણની સુધારેલી વાચનામાંના બ્રષ્ટ પાઠોને સંગતિ અને સંભવની પદ્ધતિએ પુનઃ સંસ્કાર આપી તૈયાર કરી છે. સારા કવિના લેખોના ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિએ જેટલા જિતારા કરાય તેટલા ઓછા કહેવાય. આપણા સાહિત્યના આકાશમાં^૨ મેઘના મનોહર સ્વરૂપનાં અને લોકોત્તર ધ્વનિનાં અનેક રૂપાંતર સહને પરિચિત છે.

મધ્યમ નાટકના પદ્યભાગમાં એક નવીનતા આણવાનો પ્રયત્ન સ્ટેજે વાંચનારની નજરે પડશે. એમાં અક્ષરને માથે અર્ધચંદ્ર કે આડી લીંટી છે નહિ. ફારસીમાં નુકતા જેમ લિપિની અપૂર્ણતા બતાવે છે, તેમ કવિતામાં આ ચિહ્નનો કૃતિની અપૂર્ણતા જણાવે છે. લઘુનો શુરુ અને શુરુનો લઘુ અક્ષર ઘડી લેવાની છૂટ અહીં હજાર વરસ જૂની છે. અક્ષરના માપમાં સ્વેચ્છાએ આવો ફેરફાર કરી લેવાનો કવિતા રચનારને હુક છે એવી સમજ પાલી, અર્ધ-માગધી, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશમાંથી આપણી ભાષામાં જિતરી

---

૧ ગૂજરાતીમાં પહેલું મધ્યમ વ્યાયોગ મુંબઈ, કાલ્યાદેવી રોડ, દામુલની વાડીના રા. રા. લાલચંકર હરપ્રસાદે સ્વતંત્ર પુસ્તક રૂપે બહાર પાડ્યું હતું; અને બીજું અકાળમૃત્યુ પામનાર રા. રા. મોહનલાલ નાગરદાસ મહેતાએ સન ૧૯૧૮ ના માર્ચના બુદ્ધિપ્રકાશમાં છપાવ્યું હતું. ૨ મહાકવિ કાલિદાસકૃત મેઘદૂત.

આવી છે. પરંતુ સમકાલીન ^૧રૂપબંધમાં અને ^૨માત્રાબંધમાં એ છૂટ લીધી નથી. તત્ત્વદષ્ટિએ જોઈએ, તો એ વિહિત પણ નથી. લઘુ તે લઘુ અને શુરુ તે શુરુ જ બોલાવેા ઘટે છે. એક માત્રાનો અક્ષર માપમાં એક જ માત્રાનો અને બેનો બે જ માત્રાનો રહેવો જોઈએ. લંબાવી ટૂંકાવી અક્ષરનો મૂળ ઉચ્ચાર પલટી નાંખવાનો પ્રચાર કાનને અણગમેા ઊપજાવે છે, જીભને સંસ્કારહીન બનાવે છે અને જોડણીનું સત્યાનાશ વાળે છે. ગદ્યમાં પણ બ્રષ્ટ ઉચ્ચાર વર્જ્ય છે; તો પદ્યમાં ગ્રાહ્ય કેમ હોઈ શકે ? બોલતાં જે સમય લાગે તે પ્રમાણે અક્ષરનું માપ ગણવું, એ નિયમ તો ^૩કલાબંધનો છે. દ્રુત, પ્લુત વગેરેને એ પ્રકારની પદ્યરચનામાં સ્થાન છે, રૂપબંધ અને માત્રાબંધમાં નથી. આ બે વિભાગમાં ‘ઉચ્ચારે ઓળખાય’ એ ધોરણ દાખલ કરવાથી બંધની ^૪સંકીર્ણતા ઉત્પન્ન થાય છે. માટે કરી ને અત્યાર સુધી લેવામાં આવેલી છૂટ રૂપબંધમાં અને માત્રાબંધમાં મને ભૂલ ભરેલી લાગે છે; અને ‘ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરીથી ગણો’ એ કથનને અનુસરી મેં એ અનિષ્ટ છૂટ આ અનુવાદના રૂપબંધમાં ઘણે ભાગે લીધી નથી.

અમદાવાદ, આષાઢ, ૧૯૨૦. કેશવલાલ હર્ષદરાય ડ્રુવ.

---

૧ લઘુ શુરુ રૂપને આધારે રચાતા હંદ; જેવા કે વસંતતિલકા, માલિની. ૨ માત્રાના આધારે રચાતા હંદ; જેવા કે આર્યા, પાદકુલ. ૩ એક અથવા વધારે માત્રાના અક્ષર છતાં જે ન્યૂનાધિક સમયમાં બોલવામાં આવે તેને એટલે કાલકૃત માનને આધારે રચાતાં પદ, પ્રબંધ વગેરે. ૪ ગોરાબો.

ઉપોદ્ધાત.

નાટકની રચના.

મધ્યમ કિંવા મધ્યમક ભાસ કવિનાં ટૂંકાં નાટકોમાંનું એક છે. એ અને ઝરુમઙ્ગ, કર્ણમાર, દૂતઘટોત્કચ તથા દૂતવાક્ય, એ પાંચે એક એક અંકના પ્રયોગબંધ છે. પાછલાં ચાર નાટકનું અને પચ્ચરાત્રનું વસ્તુ કવિએ વ્યાસ ભગવાનના મહામારતમાંથી લીધું છે. એથી ઊલટું, પહેલું નાટક જે મધ્યમ, તેનું વસ્તુ તેણે પોતે ઊપજાવી કાઢ્યું છે. એમાં ભીમ હિડિંબા ને ઘટોત્કચ સિવાયનાં પાત્રો કવિકલ્પિત છે. ત્રણ ઐતિહાસિક પાત્રો વિશેનો કવિનો આદર પાંચમા વેદ^૧ પ્રત્યે આર્ય પ્રજાની પ્રીતિ પુરતો છે. મહામારત અને મધ્યમ વચ્ચેનો સંબંધ વાલ્મીકીય અને બાસિષ્ઠ રામાયણ વચ્ચેના સંબંધથી પણ કમતર છે. વસ્તુની અપૂર્વતા ઉપર નજર રાખતાં એક તરફ રામાયણ, મહામારત, હરિવંશ, ઇતિહાસ અને લોકકથાને આધારે રચાયેલાં વિદ્યમાન અગિયાર નાટકો^૨ ગોઠવાય છે; બીજી તરફ સ્વેતપાદિત દરિદ્રચારુદત્ત

---

૧ મહામારત. ૨ પ્રતિમાદશરથ અને રામાભિષેક એ બે વાલ્મીકીય રામાયણ ઉપરથી, પચ્ચરાત્ર, દૂતવાક્ય, દૂતઘટોત્કચ, કર્ણમાર અને ઝરુમઙ્ગ એ પાંચ મહામારત ઉપરથી, કૃષ્ણબાલચરિત નાટક હરિવંશ ઉપરથી, પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ અને સ્વપ્નવાસવદત્ત વત્સરાજ ઉદયનના ઇતિહાસ ઉપરથી અને અભિમારક લોકકથા ઉપરથી રચાયેલ છે.

આવે છે; અને વચ્ચે ચત્કિંચિત્ પરોપજીવી મધ્યમનું સ્થાન છે. પ્રસ્તુત નાટક કવિની નવીન સૃષ્ટિ છે તે સમજવા તેનું સંવિધાન ધ્યાનમાં લેવું જરૂરનું છે.

સાર^૧.

ધૂતમાં રાજપાટ હારી જઈ રખડતા થયેલા પાંડવો હિડિંબાવનમાં પર્ણકુટી ખાંધી રહેતા હતા. ત્યાંથી કેટલેક દૂર તેમના પુરોહિત ધૌમ્ય મુનિનો આશ્રમ હતો. તેમણે પાંડવોનું શુભ ઇચ્છી શતકુળ્લ યજ્ઞ આરંભ્યો હતો. ત્યાં યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, નકુલ અને સહદેવ દ્રૌપદીને લેઈ દર્શને ગયા હતા. એકલો ભીમ આશ્રમ સાચવવા પાછળ રહ્યો હતો.

એ વન જેના નામથી ઓળખાતું હતું તે હિડિંબાનો આશ્રમ પણ પડોશમાં જ હતો. તે એવે સ્થળે આવ્યો હતો કે પાસે રહેનારનું અને ઘસડાઈ ને જનારનું લક્ષ પણ તે તરફ ખેંચાય નહિ. એ આશ્રમમાં તે સુશીલ રાક્ષસી પરાક્રમી ઇચ્છાવરનું નિરંતર સ્મરણ કરાવતા વીર પુત્ર ઘટોત્કચને ઊછેરવામાં અને એના રાક્ષસ શરીરમાં આર્યસંસ્કૃતિ ખિલવવામાં કાળ નિર્ગમન કરતી હતી. પાંડવો સમીપમાં રહેતા હતા તેની એને ખબર હતી. ધૌમ્ય મુનિના શતકુળ્લ યજ્ઞનું પ્રકરણ પણ અમાનુષી

૧. તાડપત્રમાં ઊતરી આવેલી વાચનાનો સાર કંઈક જુદો પડે છે. જુઓ ખુદ્ધિપ્રકાશ, ૧૯૧૮, મે, પૃ. ૧૩૯-૪૨, શ્રીયુત હરિ નારાયણ આપ્ટે કૃત 'ભાસની નાટ્યકથાઓ' નો રા. મહિલાલ જાજારામ ભટે કરેલો અનુવાદ.

શક્તિને લીધે એના જાણવામાં હતું. એકલા પડેલા પ્રિયત-
મના મેળાપનો એ અમૂલ્ય અવસર હતો. તે સાધવા સદા-
ચાર સેવનારી સ્ત્રીએ એક યુક્તિ રચી. તેણે પ્રિયપ્રસાધન
મત કર્યું અને પારણાં સાઈ કોઈ મનુષ્ય શોધી લાવવા
પુત્રને આજ્ઞા કરી. તે જાણતી હતી કે વનમાં મનુષ્ય નામે
મધ્યમ કુંતીકુમાર જ ઘટોત્કચને જડશે. તે જાણતી હતી કે
સમાગમ થતાં ભીમસેન પુત્રને ઓળખ્યા વિના નહિ રહે.
તેથી એમ પણ તે જાણતી હતી કે બીજા કારણથી નહિ,
તો કોતકથી પણ પુત્ર સાથે પતિ આવશે. માતાની આજ્ઞા
માથે ચડાવી ઘટોત્કચ મનુષ્યની શોધમાં નીકળ્યો. આર્ય
સ્ત્રીને ન છાજે એવી માગણીથી તે મનમાં કચવાયો. તેના
શરીરે ધૂણાની કંપારી વઘૂટી. તેના પગ પાછા પડ્યા. પણ
તે ક્ષણમાત્ર જ. માતાને દેવાધિદેવ માનનારો સુપુત્ર
ઝડપળંધ આગળ વધ્યો. જતાં જતાં તેની ગરુડ જેવી
તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિએ વેગળે એક બ્રાહ્મણ કુટુંબ જોવામાં આવ્યું.
તેમાં એક વૃદ્ધ વિપ્ર, તેની પત્ની અને તેના ત્રણ પુત્ર
હતા. તેઓ પુરુષોત્તમ દેશના પવિત્ર યૂપગ્રામ નામે
ગામના રહેવાસી હતા. વડીલ કેશવદાસના મામાના દીક-
રાને ઉપવીત આપવાનું હતું, તે ટાણાસર તેઓ ઉદ્યામક
જતાં હતાં. હિડિંગાવનમાં પગ મૂકતાં જળમાં રહી તપ
કરતા એક મુનિએ તેમને ચેતાવ્યાં હતાં, કે વાટમાં રાક્ષ.

૧. રાજ્યની વહેંચણીમાં જે દેશ પૂરવે યુધિષ્ઠિરને મળ્યો હતો
તે. એની રાજધાની ઉદ્ધવપ્રસ્થ હાલના દિલ્હીની પડોશમાં ચમુનાને
કિનારે આવી હતી.

સનો બચ છે; તેથી તેઓ થાય તેટલી જિતાવળે રસ્તો કા-
પતાં હતાં. ઘટોત્કચે હાક મારી તેમને રોકવાનું કર્યું. તેમણે
જિભાં ન રહેતાં ખેવડી ઝડપથી નાસવા માંડ્યું. પણ ક્યાં
રાક્ષસી શક્તિ ને ક્યાં માનુષી ? ઘટોત્કચે જોતજોતામાં
તેમને પકડી પાડ્યાં ને આંતરી લીધાં. સાંકડે સપડાયલા
કેશવદાસે દીનપણે વાટપાડૂ રાક્ષસને વિનયથી પૂછ્યું કે
ભાઈ ! અમને તું કંઈ કરતાં છોડીશ ? હૈડિખેયે નરમાશથી
ઉત્તર આપ્યો કે ‘ મહારાજ ! મારાં માતૃશ્રીને પારણાં કરવાં
છે. તે માટે આ તમારા ત્રણ પુત્રમાંથી એકને આપો, તો હું
તમને જવા દેશ.’ એ અંતરામણમાં મોટાને આપતાં ધર્મવત્સલ
પિતાનું અને ન્હાનાને આપતાં લઘુમુગ્ધ માતાનું મન પાછું
હકંતું. એમની મૂઝવણ જોઈ વચટે પોતે જ ‘ મારો દેહ જ
સ્વીકારિયે’ એવી રાક્ષસ પાસે માગણી કરી. ઘટોત્કચ તે કબુલ
સાબતાં માતાપિતા અને બાંધવના અમોઘ આશીર્વાદ લેઈ
મધ્યમ વિપ્રકુમાર જવા તત્પર થયો. તે વખતે કેટલેક દૂર
સરોવર જેવું જોઈ તેણે આત્મતર્પણ કરી લેવાની ઘટોત્કચ પાસે
રજા માગી. સંસ્કારસંપન્ન રાક્ષસે તેના ચારિત્ર્યથી પ્રસન્ન
થઈ હા પાડી. રજા મળવાની સાથે મધ્યમ પરલોકની તૃષા
મટાડવા જિતાવળે પગે જળાશય ભણી વળ્યો. પણ તે દૂરના
સરોવરે પહોંચે ને તર્પણ કરે, ત્યારપછી પાછો આવે કુની.
ઘટોત્કચ તો માતૃશ્રી બૃજ્યાં હોવાથી તલપાપક થવા લાગ્યો.
છેવટે ધીરજ ખોઈ તેણે વૃદ્ધ વિપ્રને કહ્યું:—અરે મહારાજ !
ખોલાવ તારા પુત્રને. કેશવદાસે કંપતા ઓઠે જવાળ આપ્યો:—
તારી જાતને પણ વટાળે એવું આ તું કહે છે શું ? ત્યારે

તેણે જતે હાક મારવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ તેને શા નામે બોલાવવો એની વિમાંસણ પડી. એ મુશ્કેલીમાં જ્યેષ્ઠ તરફ ફરી ઘટોત્કચે તેને પૂછ્યું:—અધ્યા જવાન ! તારા ભાઈનું નામ શું ? પરંતુ જ્યેષ્ઠ તો એના દુઃખમાં ગરક થઈ ગયો હતો. તેણે ઘટોત્કચનો પ્રશ્ન સાંભળ્યો નહિ. તે તો વચટનું ભલપણ સંભારી તેને માટે મધ્યમને નામે શોક કરતો હતો. ટપ તે બોલ પકડી લેઈ ઘટોત્કચે આત્મતર્પણ કરવા ગયેલા વિપ્રકુમારને મોટેથી હાક મારી. તેના ધનધોર અવાજથી આખું વન ગાજી ઊઠ્યું. પણ શ્રદ્ધાળુ મધ્યમ તો એના ધર્મકાર્યમાં એવો એકાગ્ર બની ગયો હતો, કે તે હાક તેના સાંભળવામાં આવી નહિ.

એવામાં મધ્યમ કુંતીકુમાર ભીમ ત્યાં થઈ ને જતો હતો, તેના કાને ઘટોત્કચના બોલ પડ્યા. તે એના નિત્યના નિયમ પ્રમાણે અંગને કસરત આપવાને ફરવા નીકળ્યો હતો. મધ્યમ નામથી ભૂલ ખાઈ તે હાક મારનાર ભણી વળ્યો. ઘટોત્કચે, તે પાસે આવતાં, જોયું કે આ તો કોઈ બીજો મનુષ્ય છે. તેથી તેણે કહ્યું, કે ભાઈ ! મારે મધ્યમનું કામ છે. તેને ભીમે ઉત્તર આપ્યો, કે હું મધ્યમ જ છું. તેનાં વિશેષ ખાતરી કરનારાં અર્થગર્ભિત વચન સાંભળી કેશવદાસના મનમાં આવ્યું કે કહો ન કહો, પણ આ મધ્યમ પાંડવ ભીમસેન છે. એટલામાં મધ્યમ વિપ્રકુમાર પણ સરૌવરથી વળી આવ્યો. તેને લેઈ ઘટોત્કચે ચાલવા માંડ્યું. એટલે કેશવદાસે શરણે જઈ મધ્યમ પુત્રને રાક્ષસના હાથમાંથી છોડાવવા ભીમસેનને પ્રાર્થના કરી. તત્કાલ ભીમે ઘટોત્કચને ઊભો

રાખી ને કહ્યું, કે તું આને જવા દે, પિતાને ન ઓળખતા પુત્રે નિહરપણે ઉત્તર વાળ્યો:-નહિ જવા દેજી; માતૃશ્રી હિડિંબાને પારણાં કરવાં છે, એ વાક્યથી લીમ પામી ગયો, કે આ તો વત્સ ઘટોત્કચ છે, પરંતુ સાધ્વી હિડિંબા પારણાં માટે મનુષ્ય મગાવે એ વાત તેના મગજમાં ગોઠી નહિ. તેને લાગ્યું કે આમાં કંઈ ભેદ હોવો જોઈએ, તરસાળો જોવા તેણે ઘટોત્કચની સાથે જવા ઠરાવ કર્યો. તેણે જોયું કે પુત્રમાં સત્સંસ્કાર હશે, તો સાટામાં ક્ષત્રિયને કખૂત રાખી બ્રાહ્મણને છોડી દેશે, આથી તેણે ઘટોત્કચને કહ્યું:-લામ ! હું ક્ષત્રિય છું ને આ બ્રાહ્મણ એટલે પૂજ્ય છે, એને જવા દે, સારું હું આવું છું. ઘટોત્કચે તેનું કહેવું કમૂલ રાખ્યું. તે ક્ષણે લીમસેનના મનમાં ખુદો ઊઠ્યો કે જોગી તો ખરો, પુત્રમાં કેટલું બળ છે ? એ નવા સંકલ્પને અનુસરી તેણે જરા કોર મરડી અને કહ્યું:-‘ હા, હું તો મારે આવીશ, પણ તારામાં બળ છે કે નહિ ? હોય તો બેબે લેઈ જા ને. જોગી, કેવો લેઈ જાય છે તું ’ એ બોલ સાંભળી ઘટોત્કચ ગરમ થઈ ગયો. છેડાયલા પુત્રને પિતાએ વધારે વધારે હંછેડ્યો, ક્રોધે ભરાયલા રાક્ષસ જવાને ઊખેડી એક ઝાડને ધા કર્યો; પણ તે ખાલી ગયો. પછી એક મોટી શિલા પડી હતી તે ઊચકીને ફેંકી. ગદાયુદ્ધના ઉસ્તાદ લીમે તે પણ ચૂકવી દીધી. શસ્ત્રબળ ન ચાલ્યાથી ઘટોત્કચે અંગબળ અજમાવ્યું. મલ્લકુસ્તીમાં પુત્રે પિતાને કચકચાવીને બાથમાં ભીડ્યો. તેના વિવિધ દાવપેચની મનમાં પ્રશંસા કરતો લીમ બીજે જ ક્ષણે આંચકો મારી બાથમાંથી છટકી ગયો. અંગબળ

પણ કાવ્યું નહિ, ત્યારે ઘટોત્કચે અસ્ત્રબળનો ઉપયોગ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. તેણે માતૃશ્રી પાસેથી મળેલા માયાપાશ વડે ભીમસેનને બાંધ્યો. પરંતુ શંકર લગવાને આપેલો મંત્ર જપતાં ભીમનો માયાપાશ છૂટી ગયો. એ રીતે અસ્ત્રબળ પણ વ્યર્થ ગયું, ત્યારે ઘટોત્કચે છેવટ ભીમને તેની કબૂલત યાદ દેવરાવી. એટલે તે ચડપ એની સાથે જવા તત્પર થયો.

પુત્રના બળની કસોટીથી ભીમ રીઝ્યો હતો. તેને હવે પત્નીનાં પારણાંને લેદ પામવો હતો. તે મેળવવાના વિચારમાં એ ઘટોત્કચની વાંસે હીંડ્યો. પિતા પુત્ર મૂળા મૂળા થોડૂક ચાલ્યા કે હિડિંગાનો આશ્રમ આવ્યો. ભીમને બહાર ઊભા રહેવાનું કહી ઘટોત્કચ અંદર ગયો. તેણે માતાને વંદન કરી મનુષ્ય આહાર આણ્યાના સમાચાર કહ્યા. ‘જેઊ કોણ આણ્યો છે?’ એમ કહેતી હિડિંગા પ્રિયતમના સામી આવી. ભીમસેન ઉપર નજર ઠેરવી, પુત્રને ઠપકો આપતી હોય એવી ઢગથી, તેણે કહ્યું:-અહો ! આમને તેં આણ્યા છે ! પુત્રે ચક્રિત થઈ પૂછ્યું:-કેમ વાંડું, કોણ છે એ ? માતાએ તેના ગાંઠે આંગળી અડાડી ઉત્તર દીધો:-એ તો તારા ને મારા દેવ છે. એ કહેતાંની સાથે જ તેણે ભીમસેનને ‘જય જય સ્વામિનાથ !’ શબ્દે વધાવી લીધો. પૂર્વને પ્રેમ સંભારી પતિ અડધો અડધો થયો. પછી તેણે ધીમે રહી પત્નીને કાનમાં પૂછ્યું:-પ્રિયે ! મનુષ્ય આહાર મગાવ્યાનો શો અર્થ ? હિડિંગાએ મ્હો મલકાવી કાનમાં કહ્યું:-એ જ કે તમારો મેળાપ થાય; તમે ન સમજ્યા ? પછી

તેણે સંક્ષેપમાં પોતે રચેલી જીવિતનો લેહ ધીમેથી ખુલ્લો કર્યો અને વિસ્મયથી સ્તબ્ધ બનેલા પુત્ર તરફ ફરી ને કહ્યું:—શું જોઈ રહ્યો છે, ગાંડા ? તારા પિતાને વંદન કર. ઘટોત્કચ ભીમને પગે લાગ્યો અને પોતાનાથી અબજામાં થયેલી અમર્યાદાની માફી માગી. ભીમે જ્ઞાલથી ઉત્તર વાળ્યો:—‘એ અમર્યાદા ભલી; એથી મને તારા બળની પ્રતીતિ થઈ. હું તને જોઈ પ્રસન્ન થયો છું’. પછી પુત્રને આલિંગન દેઈ તેણે કહ્યું:—વત્સ ! પૂજ્ય કેશવદાસને પગે પડ; એમને તે દ્વંડ્વો છે. ઘટોત્કચ છોડે જાણેલા પ્રાદ્ધાણ કુટુંબ પાસે ગયો અને વૃદ્ધ વિપ્રને પગે પડ્યો. તેણે એને આશીર્વાદ દીધો, કે ‘ગુણે અને કીર્તિએ પિતાના જેવો થજે, લાઈ !’ ભીમે આશ્રમમાં પધારી આતિથ્ય સ્વીકારવા કેશવદાસને વીનતી કરી. પણ તેમને જવાની જાતાવળ હતી; તેથી તેણે રજા માગી. તેમને વળાવવા ભીમસેન, હિડિંબા અને ઘટોત્કચ થોડેક સુધી પ્રાદ્ધાણ કુટુંબની સાથે ગયાં.

મુખ્ય કથા.

ઉપરની હકીકતના બે ભાગ પડે છે. એક મુખ્ય કથાનો અને બીજો ઉપકથાનો. ભીમસેન અને હિડિંબાનો પુનઃસમાગમ એ મુખ્ય કથા છે. મહામારત્તમાં એ સંબંધી એક શબ્દ પણ મળી આવતો નથી; તેથી એ કવિની નવી સૃષ્ટિ છે એમ નિશ્ચયથી કહી શકાય છે. એ પુનઃસમાગમનો માર્ગ સ્વરૂપ કરવા ભાસે ધૌમ્ય મુનિને આશ્રમ કેટલેક દૂર રાખ્યો છે; અને વન નિર્માલિક કરવા શતકુળ ચણનો પ્રસંગ કહ્યો છે. એકલો પડેલો ભીમ અને મનુષ્ય આહાર શો-

ધતો ઘટોત્કચ લેળા થાય, એટલા માટે અંગકસરતને નિમિત્તે લીમને હિડિંગાના આશ્રમ પાસે થઈને જતો તેણે વર્ણવ્યો છે. પાત્ર અન્યનાં લીધાં છે પણ કથાભાગ તો કવિએ પોતે ઊપજાવી કાઢ્યો છે; ને તે એવી કુશળતાથી વનપર્વની કથા સાથે જોડી દીધો છે, કે મહામારતનો ન હોય એવી શંકા પણ થવા પામતી નથી.

ઉપકથા.

લીમ અને હિડિંગાના પુનઃસમાગમના પેટામાં વિપ્ર કેશવદાસની ઉપકથા છે. એ મુખ્ય કથા જેટલી અનુચિત કહેવાય નહિ. એનું બીજા દેતરેય વ્રાહ્મણની સાતમી પંચિકાના ત્રીજા અધ્યાયમાં આપેલા શુનઃશેપાલ્યાનમાં રહેલું છે. તેનો સાર નીચે મુજબ છે.

ઇક્ષ્વાકુવંશના રાજા હરિશ્ચંદ્રને પુત્ર ન હતો. તેણે વરુણની બાધા રાખી કે વાંછિયા મહેલું ટળશે, તો હું તમને પુત્ર અર્પણ કરીશ. એ બાધા મૂકાઈ નહિ; તેથી વરુણ ભગવાન કોપ્યા અને રાજાને જળોદર રોગ થયો. રૂઠેલા દેવને રીઝવી પિતાનો રોગ મટાડવા કુંવર પોતાને બદલે બીજા પશુની શોધમાં ફરતો હતો, તેવામાં અજીર્ત સૌવયસિ નામે એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણ તેણે જોયો. એને ત્રણ પુત્ર હતા, તેમાંથી એક આપવાની કુંવરે માગણી કરી. જ્યેષ્ઠ પિતાને અને કનિષ્ઠ માતાને બહાલો હતો, તેથી તે બે ન

---

૧ હરિવંશ ૧૨૭ ૪૮૧ માં હરિશ્ચંદ્રને બદલે હરિદશ્ય છે; જુઓ મૂળભૂત શ્લોક હરિદશ્વસ્ય યજ્ઞે તુ પશુત્વે વિનિયોજિતઃ । દેવૈર્દત્તઃ શુનઃશેપો વિશ્વામિત્રાય વૈ પુનઃ ॥ આ નામાંતર લેખકના હસ્તદોષનો પરિણામ લાગે છે.

આપતાં સો ગાયો લેઈ તેણે મધ્યમ શુન:શેષ આપ્યો; બીજી સો લેઈ તેણે એને યૂપે બાંધ્યો; અને ફરી પાત્રી સો લેઈ તે એને વધેરવા તત્પર થયો. પશુભૂત શુન:શેષે દેવતાઓનું શરણું લીધું. તેણે અનેક મંત્ર વડે અગ્નિ, સવિતા, વરુણ વગેરેને આરાધ્યા. દેવતાએ પ્રસન્ન થઈ તેને પાશ-મુક્ત અને રાજાને રોગમુક્ત કર્યો. પૈસાના સગા થનારા અણુર્ભર્તનું ગોત્ર છોડી નવે અવતારે આવેલો શુન:શેષ કૌશિક વિશ્વામિત્રના કુટુંબમાં દાખલ થયો.^૧

ઉપરનું આખ્યાન જૂઝ ફેરફાર સાથે રામાયણના વાલ-કાણ્ડના એકસઠમા અધ્યાયમાં આપેલું છે. સરખામણી કરવી ઠીક પડે, એટલા માટે તે સંક્ષેપમાં અહીં આપું છું.

અંબરીષ રાજાએ યજ્ઞ આરંભ્યો. એનો પશુ ઇંદ્ર હરી ગયો. તેને બદલે બીજા પશુની શોધમાં ફરતાં રાજાને ધ્રુવર્ષિ ઋચીકનો સમાગમ થયો. તેની પાસેથી એણે કરોડો સોનામ્હોર, અસંખ્ય રત્ન અને લાખો ગાય આપી તેનો મધ્યમ પુત્ર શુન:શેષ વેચાતો લીધો. એને લેઈ ને તે જતો હતા, તેવે શુન:શેષે પુષ્કર પાસે વિશ્વામિત્રને તપ કરતા જોયા. તે એના મામા થતા હતા. એમને શરણે જઈ, રાજર્ષિની મનકામના પૂર્ણ થાય અને પોતે જિગરે, એવું કરવા તેણે એમને વીનવ્યા. વિશ્વામિત્ર ઋષિએ ઇંદ્ર અને

---

૧ આ આખ્યાન ઉદુત્તમં મુમુગ્ધ નો વિ પાર્શ્વ મધ્યમં
ચૂત અવાંધમાર્નિ જીવસે ॥ એ ઋચા ઉપરથી ઉત્પન્ન થયું
જણાય છે.

અગ્નિની બે દિવ્ય ગાથા આપી કહ્યું, કે આ ગાથાવડે સ્તુતિ કરવાથી ધાર્યું સિદ્ધ થશે. શુન:શેષ એ બે ગાથા લેઈ રાજા સાથે ગયો. તેને પશુ તરીકે ચૂપે બાંધવામાં આવ્યો, તે વખતે તેણે પૂર્વોક્ત ગાથાઓ ગાઈ. ઇંદ્રે તેથી પ્રસન્ન થઈ એને લાંબું આયુષ અને અંબરીષ રાજાને યજ્ઞનું અનંતગણું ફળ આપ્યું.^૧

પુરુષમેધના અર્થવાદરૂપ આ શુન:શેષનું આખ્યાન બુદ્ધિ-પ્રસા અને ધૃષ્ટા ઉપજાવે છે. પ્રાદ્ધણ પિતા પુત્રને વેચે, તેને ચૂપે બાંધે અને તેને વધેરવાને પણ તત્પર થાય, એ અમાનુષ અઘોર કૃત્ય છે. પ્રદ્ધવાદીના અદ્ભુત અને ખીલતસ રસને પોષનારા એ કાવ્યનો ભાસ આશ્રય લે છે, પણ તે તેને નવું જ સ્વરૂપ આપે છે. કવિનો કેશવદાસ નીચ સ્વાર્થ બહાલો કરનારો અપ્રાદ્ધણ નથી. એક પુત્ર આપી ઉગરવાની ઘટોત્કચે કહેલી યોજનાને તે ધિક્કારી કાઢે છે; કુટુંબ માટે

૧. ઉપર આપેલી કથાનો મ. ભા. । અનુશા. પ. । ૩ । ૬ । માં નિર્દેશ છે; શુઓ મૂળભૂત શ્લોક ઋચીકસ્યાત્મજશ્ચૈષ શુન:- શોપો મહાતપાઃ । વિમોચિતો મહાસત્ત્વાત્ પશુતામભ્યુપાગતઃ ॥ મધ્યમ ગાલવની કથા હરિવંશ । ૧૨ । ૧૧-૨૪ । માં આપી છે, તે વિક્રમના અંશમાં શુન:શેષની કથાને મળતી છે. પિતાએ પરિત્યાગ કર્યાથી સત્યવ્રત નગર છોડી ચંડાળોમાં જઈ રહ્યો હતો. તે વખતે બાર વરસનો મોટો દુકાળ પડ્યો. તે દરમિયાન પત્નીને અયોધ્યામાં મૂકી વિશ્વામિત્ર સાગરાનૂપમાં લાંબી તપશ્ચર્યાએ ગયા. તેમની પત્ની ભૂખમરાથી શેષને ખયાવવા મધ્યમ પુત્રને સો ગાયો માટે વેચવા તત્પર થઈ. તેને સત્યવ્રતે મૂકાવ્યો. વિક્રમનું ગાળિયું તેને ગળે બાંધવામાં આવ્યું હતું. તેથી તે ગાલવ કહેવાયો.

પ્રાણુ આપવા ઇચ્છતી પત્નીને પણ વારે છે; અને પોતાના જ દેહની રાક્ષસના મુખમાં આહૂતિ આપવા તત્પર થાય છે. ‘ધરડા-ખંખને શું કરે ?’ કહી હૈડિંખેય ના પાડે છે, ત્યારે તેના હાથ હેઠા પડે છે. એ અતિ બારીક સંધિમાં મધ્યમ પોતે જ ઘટોત્કચ સાથે જવાની માગણી કરે છે ને રાક્ષસ તે ખુશીથી સ્વીકારે છે. તે વખતે નિરુપાય પિતાનું હૃદય ચીરાઈ જાય છે. મધ્યમ વિપ્રકુમાર પિતૃકુળનો ત્યાગ કરી અન્ય કુળનો આશ્રય લેનારો શુન:શેષ નથી; તે તો કુટુંબ-વત્સલ આદર્શભૂત સત્પુત્ર છે. પુરુષમેધના પશુ તરીકે વધેરાતા અનાથ વિપ્રકુમાર માટે દયા ઊપજે છે. મધ્યમનો આત્મત્યાગ અને તેની અસાધરણ દૃઢતા તેના વિશે ધર્મ-વીરની પૂજ્ય બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે. આ રીતે કવિની પ્રતિ-ભાષા જંગલી આંખાને કેળવી કલમી આંખો ઊગાડ્યો છે, અથવા તો કાસમાંથી શેરડી નીપજાવી છે.

પાત્ર.

મધ્યમનાં પાત્રોમાં બે રાક્ષસજાતિનાં છે ને બીજાં મનુષ્ય છે. હિડિંબા રાક્ષસી છતાં દ્રૌપદીની પંક્તિની બહાલ-સોઇ સાધ્વી સ્ત્રી છે. તેની સાધુતા તેના પુત્ર ઘટોત્કચમાં ઊતરી આવે છે. એક જ વાર એનામાં રાક્ષસજાતિની કૂરતા લલુકી ઊઠે છે, માતૃશ્રીનાં પારણાંની વેળા વીતી જાય છે ત્યારે, બીજી બધી રીતે ધરની સારી કેળવણીને લીધે તે ધર્મપરાયણ અને દયાવાન તેમ જ નિઠર અને ટેકીલો જવાન નીવડે છે. તેનું સ્વરૂપ લવ્ય પણ ઉગ્ર છે. ભીમ લવ્યને તેજસ્વી છે, તે પ્રકૃતિએ પ્રેમાળ અને વિનયી છે, તેની સાથે

પક્ષકર્મી અને શરણાગતવત્સલ છે. કેશવદાસ કુટુંબને રહુનારો, પણ ધર્મને કુટુંબથી અધિક રહુનારો પ્રાદ્ધાન્ય છે. તેના ત્રણ પુત્ર લણેલા ગણેલા, સદાચારી અને પિતૃભક્ત છે. માતાપિતા અને બાંધવોને માટે ત્રણ પ્રાણ આપવાને તત્પર છે. ત્રણ શાસ્ત્રમાં આસ્થાવાળા છે. ત્રણ સત્ત્વસંપન્ન છે. તેમાં આત્મતર્પણના પ્રસંગથી મધ્યમની અસાધારણ દૃઢતા માટે સવિશેષ માન ઊપજે છે.

રસ.

નાટકમાં આગળ પડતો રસ વીર છે. માતાની આજ્ઞાના નિર્વાહ માટે ઘટોત્કચનો, કુટુંબના રક્ષણ માટે કેશવદાસનો, પતિના રક્ષણ માટે પત્નીનો, પૂજ્યોના તથા બંધુઓના રક્ષણ માટે જ્યેષ્ઠ મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ પુત્રનો અને મધ્યમ વિપ્રકુમારના રક્ષણ માટે ભીમસેનનો સ્થાયી ઉત્સાહ તેની અનેક મુખે જમાવટ કરે છે. લયાનક અને અદ્ભુત પ્રધાન વીરનાં અંગ છે. રાક્ષસના દર્શનથી પ્રાદ્ધાન્ય કુટુંબનું ભય અને પરસ્પર દર્શનથી તેમ જ એકએકના બાહુબળના અનુભવથી ભીમ તથા ઘટોત્કચનો વિસ્મય તેનાં બીજ છે. સાતવતી અને આરભટ્ટી વૃત્તિ રસોને ખિલાવે છે. સર્વના નિહાનરૂપ હિડિંગાની ભીમસેન પ્રત્યેની રતિ જાણમાં ઝળુકે છે અને વીરરસની ઘટાની પૂંકે રહેલા શૃંગારના અનંત આકાશની સહેજ જાંખી કરાવે છે.

ભાસની પદ્ધતિ પ્રધાન રસને ઐકાંતિક વિકાસ આપવાની છે. બીજો નાટકકાર કદાચ ભીમસેનને મળવાને હિડિંગાના અવાર્ય ઔત્સુક્યનું તથા મળ્યા પછી હિલચાલની મર્યાદા

મૂઝતી રતિનું નિરૂપણ કરી શૃંગારને, ખાવા ધાતા વનનું વર્ણન આપી તથા જળમાં પેસી તપ કરતા મુનિના સમાગમનો પ્રસંગ ચિતરી લયાનકને, લીમના વ્યાયામનું દશ્ય ઊપજવી કાઢી અદ્ભુતને, એમ અનેક રસને સમકોટિક ખિલવવા પ્રયત્ન કરત. પરંતુ લાસે તો તે સૌ સૂચિત જ રાખી પ્રતિપાદ વસ્તુ જ પ્રેક્ષક સન્મુખ ધર્યું છે ને મુખ્ય રસના સમુદ્ભાસને જ અવકાશ આપ્યો છે.

સંક્ષેપના.

વિસ્તારના પ્રમાણમાં વૃત્તાંતની વિવિધતા મધ્યમમાં એકંદરે ઠીક છે. વસ્તુ પરિમિત છે, પણ તે પુરતું છે; તેથી કરી ને કોઈ એ ઠેકાણે પોતમાં પાંખાપણું જણાતું નથી. નાટકનું સંવિધાન કવિએ એવી કુશળતાથી ગોઠવ્યું છે કે કાર્ય બેમાલૂમ રીતે ફળ તરફ એકધારા વેગે વધ્યું જ જાય છે. જેના વિશે કંઈકે શંકા પડે તે પિતા-પુત્રના દ્વંદ્વ યુદ્ધની પ્રકરી છે. એ પ્રસંગ ઉપરટપકે જોનારને કદાચ વિશ્લેષકારી લાગે. પણ મને તો, તેમાં ધરોત્કચની વીરપાત્રતા યોગ્ય રીતે ખિલવવાનો ઉદ્દેશ કવિએ રાખ્યો હોય, એમ લાસે છે.

સંજ્ઞા.

ધ્યાન ખેંચનારા બનાવ અથવા પાત્ર ઉપરથી નાટકનું નામ રાખવામાં આવે છે. મધ્યમમાં તેવું પાત્ર લીમ છે. તેના મેળાપ સાફ હિડિંગાની બધી ખટપટ છે. મધ્યમ વિપ્રકુમારની યોજના માત્ર લીમના પ્રવેશ અર્થે છે. એ જોણુ પાત્ર છે; તેનું સ્થાન કેશવદાસની પતાકામાં છે. આથી મધ્યમ કુંતીકુમારને લીધે કવિએ નાટકનું મધ્યમ નામ રાખ્યું હોય.

અથવા તો લીમ મધ્યમ નામની થથાર્થતા અનેક રીતે જે સિદ્ધ કરે છે, તે જ નાટકને મધ્યમ સંજ્ઞા અપાવનારું કારણ બન્યું હોય. સોનાની ગાંધીની જક લેઈ બેઠેલા રાહસેનની અણુમાનીતી માટીની ગાંડીએ શૂદ્રકના પ્રકરણને મૃચ્છકાટિક નામ અપાવ્યું છે, તે સર્વને બાણીતું છે.

ચોગ્યતા.

કૃતિ તરીકે મધ્યમ નામ પ્રમાણે મધ્યમ છે. એનું સંવિધાન સરલ અને સાદું છે. વસ્તુ અર્ધ સ્વકલ્પિત ને અર્ધ છાયોપજીવી છે. પાત્રોનું સ્વરૂપ કંઈક ઉક્ત અને કંઈક વ્યક્ત બેવામાં આવે છે. એક તરફ શિષ્ટને સંતોષનારે માતૃ-ભક્તિનો ઉત્તમ આદર્શ અને બીજી તરફ લોકરુચિને પોષનારો મદલકુસ્તીનો સામાન્ય પ્રસંગ પણ તેમાં સ્થાન પામે છે; અને લોકોત્તર અંગબળની સાથે ચમત્કારી મંત્રશક્તિ તથા માયા પણ અદ્ભુતને ખિલવવા યોગ્ય છે. હિડિંબા પરાક્રમી પતિને રટયા કરે છે; અને લીમને હિડિંબાવનમાં આવી ને પણ તે સાધ્વી પ્રેમાળ સ્ત્રી સાંભરતી જણાતી નથી.

સમાપનાથી સૂઝતા વિચાર.

પ્રસ્તુત નાટક ભાસના કવનકાળને લગતી એક ઉપ-યોગી માહિતી પૂરી પાડે છે; તે બીજા એકે નાટકમાંથી મળી આવતી નથી. એની સમાપનાના મંગલશ્લોકમાં સ્વ-સેવિત રાજાનું નહિ, પણ સ્વોપાસ્ય વિષ્ણુ ભગવાનનું સંકીર્તન છે. બીજા જે બાર નાટકો છે તે પૈકી ખાંડત દરિદ્ર-ચારુદત્ત અને ત્રુટિત દૂતઘટોત્કચ જતાં જે દશ નાટક રહ્યાં, તે બધાંના સમાપ્તિશ્લોકમાં સત્કારક રાજાને આશી-

વાદ છે, એટલે કે રાજશ્રય આક્ષિપ્ત છે. એ સૂચક તક્ષા-
વત ઉપરથી જણાય છે કે મધ્યમ રાજશ્રય પહેલાં રચ-
વામાં આવ્યું હતું. વૃત્તોના શિથિલાક્ષરની અણતરી આ
અટકળને ટેકો આપે છે. મૂળ નાટકમાં કુલ એકાવન વૃત્ત
છે, તેમાં ચાળીસ સ્થળે ચરણને અંતે ગુરુના સ્થાને લઘુ
વાપરવાની છટનો કવિને આશ્રય લેવો પડે છે. તે જોતાં આ
નાટક આરંભની કૃતિઓમાંની એક હોય એમ સમજાય છે.
તે સમયે કવિને કોઈનો આશ્રય ન હતો. પછીથી તેને આદિ-
શુંગ પુખ્યમિત્રની ઓથ થઈ. એના દરબારમાં રહી ભાસે
રચેલાં સાત^૨ નાટકોમાં પહેલું પ્રતિમાદશરથ છે. તેને હૂં
ઈ. સ. પૂર્વે ૧૬૫ માં મૂકું છું^૧. મધ્યમ તેનાથી વહેલું
રચાયું હશે; કેટલું વહેલું તે કહેવાય નહિ.

ભાસ કવિ વિષ્ણુભક્ત હતો, તે અન્યત્ર^૩ કહેવામાં
આવ્યું છે. એનામાં વિષ્ણુભક્તિનો પક્ષપાત રાજસેવાને લીધે
નહિ પણ કુલાચારને લીધે હતો, તે મધ્યમ ઉપરથી જાહે-
રી શકાય છે. એના આદિમંગલમાં વામનનું વિરાટ રૂપ
વર્ણ્યું છે. એક પ્રસંગે પ્રભાવશાળી દેવ ઉપમાનરૂપે ગણાવ્યા
છે^૪, તેમાં કૃષ્ણ ભગવાન પણ કહ્યા છે. બીજે પ્રસંગે ભીમમાં
કૃષ્ણાવતારી વિષ્ણુની સંભાવના કરી છે^૫. એક પાત્રનું તે
નામ જ કેશવદાસ રાખ્યું છે. વળી 'અંતમંગલમાં વિષ્ણુ

૧ જુઓ 'સ્વપ્નની સુંદરી' કિંવા 'સાચા સ્વપ્ન' નો
ઉપોદ્ધાત. ૨ રાજશ્રયવાળાં દસ નાટક પૈકી અવિમારક, કર્ણ-
ભાર અને પંચશત્રુનો સમય મુકરર થઈ શકતો નથી; તેથી બા-
કીનાં સાતની અહીં ગણના કરી છે. ૩, ૪, ૫ જુઓ અનુક્રમે
મધ્યમ, શ્લોક ૪૩, ૨૭ ને ૫૧.

લગવાનનો અનન્ય આશ્રય આયો છે. એ રીતે એ ન્હાના નાટકમાં કવિ સ્થાને અને અસ્થાને કુલદેવ વિષ્ણુ પ્રત્યેનો ભક્તિભાવ પ્રગટ કરે છે.

એકાંકી થટના.

નાટક બહુ ન્હાનું હોવાથી મધ્યમમાં મુખ અને નિર્વહણ એ બે જ સંધિ નિરૂપિત છે^૧. દશરૂપમાં પહેલાનાં બાર અને બીજાનાં તેર અંગ આખ્યાં છે. ભાસના સમયના^૨ નાટ્યશાસ્ત્રમાં એનાં એ જ અંગ ગણાવ્યાં હશે કે જુદાં, તે ખાતરીથી કહેવાય નહિ. પરંતુ મુખ સંધિમાં ધનિક આદિએ ઉપક્ષેપ, પરિકર, પારિવાસ, યુક્તિ, ઉદ્મેદ અને સમાધાન એ છ અંગ આવશ્યક કહ્યાં છે તે તો એ પ્રાચીન નાટ્યશાસ્ત્રમાં હશે, એવું અનુમાન સલામતીથી બાંધી શકાય છે. મુખ પછી આવનાર નિર્વહણ સંધિનું સંધિ કિંવા સંધાન અંગ એ બે સંધિને પરસ્પર જોડી દેઈ સાર્થક બને છે. બીજા ચાર સંધિની પેઠે નિર્વહણ કિંવા ઉપસંહાર સંધિનાં આવશ્યક અંગ અવલોકકારે કે બીજાએ નોંખ્યાં પ્રાડી બતાવ્યાં નથી. પરંતુ સંધાન કિંવા સંધિ અંગ બે સંધિને જોડનારા આંકડા રૂપ હોવાથી, તે પણ મુખ સંધિનાં ઉપર ગણાવેલાં છ અંગની માફક પુરાણું જ હશે. એનું પ્રાચીન-પણું સ્વીકારતાં એક વધારે પ્રાચીન વાત સૂઝી આવે છે.

૧ જુઓ 'સંધિ અને અંગ' નું પત્રક. ૨ ભાસના સમયમાં નાટ્યશાસ્ત્ર વિધિમાન હતું, તે એના અભિમારક નાટકના અભિ રામાયણે જામ નહૈસત્થં । એ વાક્ય ઉપરથી ખાતરીથી કહી શકાય છે.

મુખને નિર્વહણ સાથે જોડનાઈ પ્રસ્તુત અંગ એમ સૂચવે છે, કે નાટકો રચાવા માંડ્યાં ત્યારે પ્રથમ એ બે સંધિનાં એટલે કે એક અંકનાં હતાં.

એકાંક નાટકનો યુગ.

પ્રયોગબંધના ક્રમિક વિકાસમાં એકાંક નાટક મૂલપ્રકૃતિ છે. સત્ત્રના દૈનિક કર્મજાળમાંથી મુક્ત થયેલા પ્રાચીન ઋષિઓ વિનોદના પવિત્ર સાધન તરીકે એને સેવતા હતા^૧. સૂતપૌરાણિકનાં કર્ણપેય આજ્યાનો સાંભળી ને, બ્રહ્મવિદ્યાની બુદ્ધિસાધ્ય સમસ્યાઓ ઊકેલી ને તથા ઉપનિષદના જ્ઞાનગમ્ય પ્રશ્નો છણી ને યજ્ઞસમારંભમાં એકઠા થયેલા ત્રૈવર્ણિક આર્યો ત્રણ હજાર વર્ષ ઉપર આનંદ મેળવતા હતા. તેમને બે એક સદી પછી આ નાટ્યવિદ્યા નવી રકુરી^૨. એ તેમને એટલી પ્રિય થઈ પડી કે ઇતિહાસને પાંચમા વેદની સંજ્ઞા જે પૂર્વે આપવામાં આવી હતી, તે હવે તેમણે નાટ્યને સમર્પિત કરી^૩. સોમયજ્ઞના રસિયા બ્રાહ્મણોએ નાટ્યને ‘દેવોનો બહાલો આશુષ યજ્ઞ’ કહી તેની મહત્તા વિસ્તારી^૪.

૧ જુઓ હરિવંશા૧૧. ૨૫-૩૫. ૨ ભગવાન પાણિનિ અષ્ટાધ્યાયી । ૪ । ૩ । ૧૧૦-૧૧૧ । માં બે મટસૂત્રનો નિર્દેશ કરે છે. એ મહાન વૈયાકરણ ઇસવી સન પૂર્વે સાતમા શતકમાં થયા હતા. આથી નાટ્યવિદ્યાની ઉત્પત્તિ મેં આઠમા નવમા શતકમાં કલ્પી છે. ૩ જુઓ ભરતનાટ્યશાસ્ત્રા૧।૧૫. ૪ જુઓ મ. જ્ઞા. શા.।૫।૧૦૨। ઇચ્ચયા જ્ઞાનયા નિત્યં પ્રીયન્તાં દેવતા इति । જુઓ વળી માલલિકાગ્નિમિત્ર । ૧ । દેવાનામિદમામનન્તિ મુનયઃ કાન્તં ક્રતું આશુષમ્ ।

વિવિધ અભિનયને માટે વિવિધ નટસૂત્ર પણ રચવામાં આવ્યાં. એ ઇસવી સન પૂર્વે આઠમી સદીનું નાટક એકાંક અને સંસ્કૃતભાષાત્મક હતું^૧. ઋષિમુનિઓએ યજ્ઞની પવિત્ર ભૂમિમાં ઊછેરેલું આ બાળક એ એક શતક જતાં અપૂર્વ વૃદ્ધિ પામ્યું^૨. પૂર્વે જે તેના પાલકોને બહાલી શિષ્ટવાણી જ બોલતું હતું, તેણે હવે વાચિક અભિનયમાં લોકવાણીને પણ આવ-

૧ ભગવાન પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયી ઉપરથી જણાય છે, કે તેમના સમયમાં ભાષા સંસ્કૃત હતી. શિષ્ટ જનો શુદ્ધ અને બીજા અશુદ્ધ બોલતા હતા. એ અશુદ્ધ લોકવાણીમાંથી પછીના શતકમાં પ્રાચીન પ્રાકૃત ભાષા ઉદ્ભવે છે. સાતમી આઠમી સદીનું નાટક એકાંક હતું, તે હરિવંશ ૧૩૧. ૬-૮. માં રામજન્મ નાટકનો જે સાર આપ્યો છે તે ઉપરથી દીસે આવે છે. એ નાટક એકપ્રવેશાત્મક અર્થાત્ એકાંક હતું અને સંસ્કૃતમદ્ હતું, તે હરિવંશ ૧૩૧. ૧૦ ઉપરથી સમજાય છે. ભાસનું દૂતવાક્ય કેવળ સંસ્કૃતમાં છે. એનું સંસ્કૃતભાષાત્મક સ્વરૂપ જળવાય એટલા માટે એમાં પ્રાકૃતભાષી પ્રતીહારીનું કામ સંસ્કૃતભાષી કંચુકાથી ચલાવી લીધું છે. એ એકાંક નાટક છે. ૨ દશ અંકનું દરિદ્રચારુદત્ત ઇસવી સન પૂર્વેની બીજી સદીમાં લખાવું શક્ય અને તેને માટે બસે વરસનો ગ્રાળો લેતાં ઉપર કહેલો સમય આવે છે. એ નાટકના પહેલા ચાર અંક બચેલા છે તે મૃચ્છકટિકના પહેલા ચાર અંક સાથે મળતા આવે છે. તે ઉપરથી અટકળ બંધાય છે કે મૃચ્છકટિકની પેઠે દરિદ્રચારુદત્ત દશાંક નાટક હશે. એનો એક શ્લોક સરસ્વતીકળા-મરણમાં ઊતાર્યો છે, તે આઠમા અંકમાંથી લીધેલો લાગે છે. મૃચ્છકટિકના આઠમા અંકમાં તેને સ્થાને ગદ્ય છે: જુઓ સાચું સ્વપ્ન, ઉપોદ્ધાત, પૃ. ૧૩-૧૪.

દાર આપ્યો^૧. એને લીધે નાટક પ્રથમ શિષ્ટભોજ્ય હતું તે સર્વભોજ્ય થયું. નાટ્યવિદ્યાના વધી પડેલા અભ્યાસને માટે અનેક નટસૂત્રને સ્થાને એક નાટ્યશાસ્ત્ર રચાયું. ઊઘાડામાં ભજવાતા પ્રયોગબંધને માટે પ્રેક્ષાગૃહ કિંવા નાટકશાળાઓ થઈ અને ભજવનારા નટવર્ગને જાહેર આશ્રય આપવાના નિબંધ પણ શાસ્ત્રોમાં ઘડાયા^૨. દેવની મંદિરમાં સર્વસેવ્ય સ્થાપના થઈ, પૂજારી નીમાયા અને તેમના નિભાવના પ્રબંધો બંધાયા. આ સમયે નાટક પૂજાતું તે બે સ્વરૂપે, અનેકાંક અને એકાંક. સમાજમાં અનેકાંક સ્વરૂપનો પ્રચાર હતો. નિયુક્ત અને આગંતુક નટો ગામના રસિક જન સમક્ષ મહિને પંદરે દહાડે અનેકાંક નાટક ભજવતા હતા^૩. ઘરમાં એકાંક નાટક આદર પામ્યું હતું^૪. પ્રદોષનો ટૂંકો સમય વાચિક પ્રયોગને માટે નિયત હોવાથી ઘરમાં અનેકાંક નાટકને અવકાશ જ ન હતો. ઘર ઘરની જરૂરિયાત પૂરી પાડવા કેટલા

૧ નાટ્યશાસ્ત્રમાં વિષ્કમ્ભક અને પ્રવેશકનો જે ભેદ દોરવામાં આવે છે, તેનો મુદ્દો પ્રાકૃતને ઉપયોગ છે. પ્રવેશકનું નિર્માણ અનેક અંક તથા લોકવાણીના પ્રયોગની પ્રતીતિ કરાવે છે. તેને આધારે પ્રસ્તુત કલ્પના કરી છે. ૨ શુઓ મરત-નાટ્યશાસ્ત્ર અને કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર. ૩ શુઓ કામસૂત્ર । ૧ । ૪ । ૨૭-૩૩ । શુઓ ૬ળી કામસૂત્ર । ૧ । ૩ । ૧૪; એમાં નાટકાલ્યાયિકાદર્શનને ચોસઠ નાગરિક કળામાં સ્થાન આપ્યું છે. ૪ શુઓ કા. સૂ. ૧૧૪૧૨૩ પ્રદોષે ચ સંગીતકાનિ । અહીં વચન ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. સંગીતક એકવચનમાં નૃત્ત ગીત અને વાદ્યના સમવાયનું તેમ જ નાટકનું વાચક છે. બહુવચન સંગીતકાનિથી કેવળ 'નાટકો'નો બોધ થાય છે.

બહોળા પ્રમાણમાં એકાંક નાટક રચાયાં હશે, તેની અટકળ પણ બાંધી શકાતી નથી. એ વિશાળ સાહિત્યનો અવશિષ્ટ અંશ ભાસનાં પાંચ એકાંક નાટકો જ છે. એના પછીનાં શતકોમાં સંભેગો બહલાય છે. મોટાં નાટક પ્રત્યે પ્રીતિ વધવાથી ન્હાનાં નાટકો રચાતાં બંધ પડે છે. નિર્ગ્રંથોના ઉપદેશથી કે દૈનિક વિહારની વિગતમાં ફેરફારથી ઘરનાં સંગીતક અદશ્ય થાય છે. એકાંક અને અનેકાંક નાટકનો ઇતિહાસ નવલકથા અને ટૂંકી વાતોના ઇતિહાસને સ્વરૂપમાં મળતો પણ ક્રમમાં ઊલટો જોવામાં આવે છે.

ભરતખંડમાં નાટકના સ્વરૂપમાં જે ક્રમિક ફેરફાર ઉપર નોંધ્યા, તે ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. નાટક અહીં ઉત્પન્ન થયું, ત્યારે તે એક જ બોલીમાં એટલે કે શિષ્ટ જનની બોલીમાં લખાતું હતું. અસલ રામાયણ અને ભારત કિંવા 'જયની જે ભાષા', તે જ એ આદિ નાટકની ભાષા હતી. પછીથી નીચલી પંક્તિના મનુષ્યોની બોલી^૩ પણ તેમાં વપરાતી થઈ. વચગાળાનું નાટક આ રીતે એક ભાષામાં પણ બે બોલીમાં રચાતું. વખત જતાં એ બે બોલીમાં બહુ અંતર પડી ગયું. વિકાર પામેલી લોકવાણી^૪ પ્રકૃતિભૂત સં-

૧ વ્યાસ ભગવાનની કૃતિ ભારત કે જય કહેવાતી. આદિ-મંગલમાં એનો પોતે જય શબ્દે જ નિર્દેશ કરે છે: જુઓ નારાયણ નમસ્કૃત્ય નરં ચૈવ નરોત્તમમ્ । દેર્ષી સરસ્વતીં ચૈવ તતો જયમુદીરયે ॥ એ શ્લોક. છેલ્લા ચરણમાં ત્રીજા પુરુષનો વિધિવાચક ઉદીરયેત્ પાઠ ચાલ્યો આવે છે, તે ભૂલ છે. વૈશંપાયને વ્યાસની કૃતિમાં ઉપાખ્યાનો વગેરેનો ઊમેરો કર્યા પછી તે મહાભારત નામે ઓળખાયું. ૨ Language. ૩ Dialect. ૪ Speech.

સ્કૃતને પડછે પ્રાકૃત નામે ઓળખાઈ. તે સમયમાં વિદ્વાન અને સુશિક્ષિત વર્ગે સંસ્કૃતનો ઉપયોગ વ્યવહારમાં ભરી રાખ્યો હતો; પરંતુ લોક સમસ્તની જીવંત ભાષા તો પ્રાકૃત જ હતી. અંતર પડ્યા છતાં પણ જૂની ને નવી ભાષા વચ્ચે મળતાપણું એટલું બધું હતું, કે પ્રાકૃત બોલનાર સંસ્કૃત સહેલાઈથી સમજી શકતો. એ વિશિષ્ટ સ્થિતિ તત્કાલીન પ્રયોગબંધમાં પણ પ્રતિબિંબિત થઈ; અને પૃથ્વી ઉપર પહેલવહેલું જ એ ભાષામાં નાટક લખાયું. જે પ્રયોગ પ્રથમ કાલકૃત ઉપાધિરૂપ હતો, તે પાછળથી સિદ્ધ ધર્મ લેખાયો; અને નાટક કાયમને માટે કૃત્રિમ નિયમને અનુસરી કંઈક સંસ્કૃતમાં અને કંઈક પ્રાકૃતમાં રચાતું ચાલ્યું. કોઈ પણ શિષ્ટ સાહિત્યમાં આવો બેવડો તાર વપરાયો હોય, તો તે ભરતખંડનું જૂનું સાહિત્ય જ છે. આ અસ્વાભાવિક સ્થિતિ સૈકાનાં સૈકાં ટકી આખરે નવમા શતકમાં પલટાઈ. ત્યારથી પ્રયોગબંધ કેવળ પ્રાકૃતમાં લખાવા માંડ્યા. એ પ્રાકૃત સાહિત્ય પણ એક વાર બહોળું હોવું જોઈએ. પરંતુ જે બચવા પામ્યું છે, તે તો માત્ર કપૂરમઙ્ગરી છે. ભાસનું દૂતવાક્ય નાટક જેમ કેવળ સંસ્કૃતમાં છે, તેમ રાજશેખરનું આ સદૃશ કેવળ પ્રાકૃતમાં જ છે.

નિર્દિષ્ટ અસ્વાભાવિકતા લક્ષ બહાર રાખતાં નાટકનો એક અંકમાંથી અનેક અંકમાં વિકાસ અને તે પણ શુદ્ધ પ્રયોગબંધરૂપે, તે તો સર્વથા પ્રશંસાને પાત્ર છે. એવો વિકાસ પ્રાચીન ગ્રીસના નાટકસાહિત્યમાં થવા પામ્યો જ ન

હતો. ત્યાં તો નાટક એક એકનું જનમી એક જ એકનું રહે છે. પ્રયોગની દૃષ્ટિએ ખામી ભરેલી લાગતી Chorusની યોજના તે બદલવા સમર્થ થતું નથી. પ્રેક્ષકનો આનંદ લંબાવવાને ત્યાં નાટકોની ત્રિપુટી^૧ બંધાય છે, પરંતુ તે સંગદ નાટકો એકસૂત્ર ને એકાકાર થઈ અનેકાંક નાટકનું રૂપ ધારણ કરી શકતાં નથી. એ પ્રાચીન સાહિત્યમાં અનેક ઉત્તમ કરુણાંત નાટક મળી આવે છે. આપણે અહીં તો આંગળી કરી બતાવવા જોગ એક જ રહ્યું છે, ભાસનું કુરુમજ્જ.

નાટકમાં મળી આવતા વિરલ પ્રયોગ.

આરંભની કૃતિ હોવાથી ભાસે મધ્યમ નાટકમાં ભાષા શુદ્ધિની કાળજી વિશેષ રાખી જણાય છે. એમાં વાંધા ભરેલાં રૂપ બહુ ઓછાં છે^૨. પરંતુ હાલ આપણને અપરિચિત લાગે એવા ચારેક ખોલ આ લઘુ નાટકમાં નજરે પડે છે. પહેલો શૂળિયા દાંત (canine teeth) ના અર્થનો દંદ્રા શબ્દ છે. વૈજયન્તી કોષમાં એ સમજાવ્યો છે^૩. બીજો જલગર્મ છે.

૧ પરસ્પર સંબંધ ધરાવતાં, સાથે અનુક્રમ વાર બજવવાનાં ત્રણ એકાંક નાટક (Trilogy). ૨ જુઓ મધ્યમ, પૃ. ૪, નિશિચર (૩૬ નિશાચર); મધ્યમ, પૃ. ૧૨, વિસર્જય (ખંડ વિમુજ). ૩ જુઓ હેમચંદ્રના અભિધાનચિન્તામણિ ની ટીકામાં આપેલી નીચેની પંક્તિ:—મધ્યવન્તા રાજવન્તા દંદ્રા તત્પાર્શ્વયોર્જયોઃ ૧. જૈન કોષકાર સહજ જુદો પણ ભળતો અર્થ આપે છે. પાછળથી તે પણ ભૂલાય છે. અનુવાદમાં દાદ (શ્લોક ૨,૩), દંત (શ્લોક ૨૩), અને દશન (શ્લોક ૩૧) શબ્દ એ શૂળિયા દાંત માટે વાપરેલા છે.

તે ભાસે મેઘના અર્થમાં વાપર્યો છે. તેને બદલે વૈજયન્તીમાં પયોગર્મ બોલ આપ્યો છે. ત્રીજો સૂર્યના અર્થમાં પ્રયોજેલો આત્મન્ છે. અમરકોષમાં એ અર્થ નથી આપ્યો, પણ હૈમ અનેકાર્થ માં નોંધ્યો છે. છેલ્લો પ્રમુખ પર્યાયરૂપે યોજેલો પ્રમવ બોલ છે. એને કોઈ કોષનો આધાર નથી. તેથી વ્યુત્પત્તિનો જ આશ્રય લેવો પડે છે. આટલા બોલ આ નાટકમાં અપરિચિત નીકળે છે, તે બાવીસસે વરસના અંતરના હોસાબમાં કંઈ જ નથી.

વાચના.

ભાસનાં બીજાં નાટકની પેઠે મધ્યમની વાચના પણ ઠાળે કરી વિકાર પામી છે. એ ન્હાનકડા નાટકમાં પાઠ-ભ્રંશના આશરે પિસ્તાળીશોક પ્રસંગ છે, તેમાંનો પોણો ભાગ લખનાર અગર લજવનારને હાથે થયેલી વધઘટને લીધે અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે; અને બાકીનો પા ભાગ અક્ષર તથા માત્રા ખરી પડવાના કારણથી નીપજ્યો છે. એમાં ટિપ્પણી ૬, ૮, ૧૧, ૨૦, ૨૩, ૩૬, ૩૮ ને ૪૮-૪૯ વાળાં સ્થળ મહત્વનાં છે. ઉક્ત સ્થળોમાં સંગતિ સંભવ વગેરે ધ્યાનમાં લેઈ

---

૧ શુઓ શાસ્ત્રીએ ગિતારેલી પંક્તિ તદ્વિત્પત્તિ: પયોગર્મ: ।
 ૨ શાસ્ત્રીએ આત્મન્ શબ્દનો અર્થ 'ચંદ્ર' કરે છે અને કેશવસ્વામીના કોષનો આધાર આપે છે. પરંતુ અન્ય કોષમાં એ અર્થ નોંધેલો જ નહોતો નથી. ભાસે 'આત્મા'ને 'ઘૌ' નો પતિ કલ્પે છે. હવે શુપત્તિ શબ્દ સૂર્યના પર્યાયોમાં હૈમ અભિધાનચિન્તામણિમાં આપ્યો છે, જન્મ પર્યાય તરીકે નથી આપ્યો. આથી હું ઘૌના પતિ તરીકે આત્મનનો અર્થ સૂર્ય કરું છું. અનુવાદમાં ઉપમા બદલી નાંખી છે.

કવિના પાઠનો ઉદ્ધાર કરવાનો યત્ન ક્યો છે. આશા છે કે એ પ્રયાસ સંતોષ આપનાર નીવડશે. જેમને આવી રીતના ફેરફાર અસંમત હોય, તેમના માટે બીજા અનુવાદ વિદ્યમાન છે. ભૂમિમાંથી મળી આવેલાં પ્રાચીન જિંજને વળગેલી માટી પંચામૃત સ્નાને દૂર કરવાનું અને ખંડિત લાગ ઠીક કરવાનું મને તો અભિમત છે.

દક્ષિણની તાડપત્રની હાથ પ્રતોમાં મધ્યમનો વ્યા-
યોગરૂપે નિર્દેશ ક્યો છે. તેને અનુસરી ને અનંતશ-
યનના વિદ્વાન ટીકાકાર એને વ્યાયોગ કરવાને મથે પણ
છે. પરંતુ પ્રતિજ્ઞાયોગન્ધરાયણને નાટિકા ઠરાવવાના જેવો
તેમનો આ શ્રમ પણ અસ્થાને છે. મહાકવિ કાલિદાસે
વિક્રમોર્વશીયને ત્રોટક નામ આપ્યું ન હતું, તેમ ભાસે એકને
નાટિકા તથા બીજાને વ્યાયોગ નામ પણ ન હતું જ આપ્યું.
અને તે આપે પણ ક્યાંથી ? તે કાળના નાટ્યશાસ્ત્રમાં પ્ર-
યોગખંધના પ્રકરણ, વ્યાયોગ, નાટિકા, ત્રોટક આદિ વિવિધ
લેદ પડ્યા ન હતા^૧. સર્વની સામાન્ય ‘નાટક’ એવી સંજ્ઞા
હતી, એમ નટના નાટકીય પર્યાય ઉપરથી સમજાય છે.
બાણ અને રાજશેખર ભાસના અનેક પ્રયોગખંધનો નાટક
શબ્દે જ નિર્દેશ કરે છે^૨. આથી સમયકૃત અને વસ્તુગત
વિરોધ બહારવા કરતાં અસલી નાટક સંજ્ઞાથી જ હું સંતોષ
માનું છું.

૧ જુઓ ‘પરાક્રમની પ્રસાદી’ નો ઉપોદ્ધાત, પૃ. ૨૬-૨૭.
૨ જુઓ ‘સ્વપ્નની સુંદરી’ કિંવા ‘સાચા સ્વપ્ન’ નો ઉપોદ્ધાત.

સંધિ અને અંગ.

મુખ.

ઉપદેશ હરિહરિ ! આ કોણ ? ખાધા તો !.....

ત્રિપુરહર તણો શું શેષ એ ઉગ્ર આપ ? ૫—૬

પરિહર એ ખાપ રે ! આ પુરુષ.....દમે છે, એ

કોણ છે ? ૬--૭

પરિન્યાસ અરે લલા પ્રાદ્યણ ! જિલો રહે.....અટક

ટેકી નર માત્ર જ્યાં ઠરે. ૭—૬

વિધાન ટેકી નરના વાસની વાત.....જિગરવાનો

આરો નથી. ૮-૧૧

ચુકિત આને વીનવી જોઈ.....ખપે છે, ચાલ

જલદી. ૧૧-૧૬

વિલોભન અહો વત્સ !.....અલગ્ય પુણ્યહીનને. ૧૭

આવ, આવ, ભાઈ.....ભેટશે તુજ,

ભાઈ હે ! ૧૮

અહો ! કેવું લગ્ય સ્વરૂપ છે ?.....હિરમાં

ભરે છે. ૨૨-૨૪

સમાધાન અહો ભાઈ ! મારે કંઈ કહેવું છે.....

મોટે ઢોલો આવજો હો. ૧૮

પરિભાવના અરે ! મન વન વિજને.....જાઈ ને જોઈ. ૨૧

ઉદ્ભેદ હું આ આવ્યો ને.....છું મધ્યમ; પ્ર-

માણુ તું. ૨૫-૨૬

પ્રાપ્તિ આ પોતાને મધ્યમ.....આવ્યો મૂકા-

વવા અવ. ૨૬

કરણ મેં પોતે આચમન.....ચાલ મારી જોડે. ૨૭

- લેહ અહો લાઈ ! આ પ્રાક્ષણ કુટુંબ.....એની
ખખર લેજી. ૨૭-૩૦
નિવંહણ.
- સંધાન ઊભો રહે, લાઈ....અપરાધી છતાં ય છે. ૩૦-૩૧
વિમોઘ અહો બંધુના ગુણનો ચોર.....ઉરે વસે. ૩૧
પ્રથન હૂં ઠહૂં છું, એને જવા દે.....ચાલ, ત્યારે
તું ચાલ. ૩૨-૩૫
પરિભાષણ હા, આવું, મારાથી વધારે.....થા આ.
ગળ; આવું છું. ૩૫-૪૧
નિર્ણય ઘટોત્કચના પ્રણામ, માજી.....ટાળ્યો
'તો તાય તે સમે. ૪૧-૪૪
- સમય પણ પ્રિયે ! [કાનમાં કંકક કહે છે.]....
આચાર રાક્ષસી નથી. ૪૪
- પ્રસાદ શૂં જોઈ રહ્યો છે, ગાંડા ?.....માફ કરશો.
હૂં છોરું છું. ૪૫
- આનંદ આવ, આવ, વતસ.....પિતાણીની આ-
શિષ માથે ચડાવું છું. ૪૫
- કૃતિ વતસ ! પૂજ્ય કેશવદાસને.....ભૂદેવની
આશિષ માથે ચડાવું છું. ૪૬
- ભાષણ ધન્ય છે તમને, લીમસેન.....અમે હવે
જઇયે છિયે. ૪૬
- પૂર્વભાવ પરભાર્યા ન જવાય....છે આશ્રમ પધારિયે. ૪૬
- કાવ્યસંહાર દેવી! ચાલો, ભગવાન....આપણે સૌ એ ચાલો. ૪૭
- પ્રશસ્તિ જય ઇષ્ટ દેવનો....ઉપાસિયે કેશવને અમે એ. ૪૮

ભીમસેન

કિંવા

ભીમ

હિડિંબા

ઘટોતકચ

કેશવદાસ

પ્રાક્ષણી

જયેષ્ઠ

મધ્યમ

કનિષ્ઠ

પાત્ર.

પાંચ પાંડવમાં મોટા અતે

જ્ઞાનાની વચ્ચેના ત્રણ ભાઈ.

ઓમાંનો એક, માટે મધ્યમ.

તેની રાક્ષસ જાતિની પત્ની.

તેના પુત્ર

એક વટેમાર્ગ પ્રાક્ષણ.

તેની પત્ની.

તેના ત્રણ પુત્ર.

સ્થળ

હિડિંબાવન.

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ.
૧	૧૧	સ્વદ્ગની	સ્વદ્ગની
૮	૧૪	પૂર્વનો	પૂર્વ
૧૫	૧૫	આધિકાર	આધિકાર
૨૮	૬	કુરુજંગલ	કુરુજંગલ
૨૯	૧૯	દીધા	દીધા
૪૧	૮	જલના	જળની
	૧૦	કરી	કરી

મધ્યમ.

પ્રસ્તાવના.

[નાંદી યર્ષ રહ્યા પછી સૂત્રધાર પ્રવેશ કરે છે.]

[સૂત્ર૦]

[વસંતતિલકા.]

‘ઉર્વી’ વિશે ચરણ વામનનો વધેલો
વૈદ્યસેતુ ગગનાર્ણવનો બનેલો
અર્પિત આર્તિ અસિ શો અમુરાંગનાને
મંદાકિની સુખતણી બહુવો સદા એ! (ક) ૧

૧ મૂળમાં પાવો હરે: કુવલયામલસદ્ગનીલ: છે. વામન-
જના ચરણને અમલસદ્ગની ઉપમા આપ્યા પછી કુવલય એટલે
જૂરા કમળની ઉપમાની જરૂર નથી. એથી ઊઘટું તેમના અધિષ્ઠાન-
જૂત કુવલય એટલે જૂમંડળના નિરૂદ્ધેશની ખાસ જરૂર છે. એટલા
માટે મેં પાવો હરે: કુવલયેડમલસદ્ગનીલ: પાઠ લીધો છે.

(ક) ઉર્વી-પૃથ્વી. વૈદ્ય-નવ રત્ન પૈકી સ્વામ રંગનું રત્ન.
ગગનાર્ણવ-અંતરિક્ષ રૂપી સમુદ્ર. આર્તિ-વેદના. અસિ-તરવાર. વામન
ભગવાને બીજું પગલું બરવા ઊપાડેલા ચરણાવિંદના વર્ણનનું કવિ
અહીં મંગળાચરણ કરે છે. એ પગ વર્ણુ સ્વામ છે, સ્હેજ વાંક લે
છે અને દૈત્યોની સ્ત્રીઓનાં હૃદય ભેદી અત્યંત દુઃખ ઊપજાવે છે; તે
કારણથી એને તરવારની ઉપમા આપી છે. પૃથ્વીથી પ્રજાલોક પર્યંત
વંધેલો હોવાથી તેને વિશાળ અંતરિક્ષ રૂપી સાગરના સેતુરૂપે વર્ણુવ્યો
છે; અને પગના સ્વામ વર્ણુને લીધે સેતુને વૈદ્ય મણિનો બનાવેલો
કહ્યો છે. એવા ચરણમાં પ્રાર્થિત સુખપ્રવાહ બહોળા અને સર્વતા-

માન્ય આર્યજનોને વીનવું છું કે, ઠવિશ્રી ભાસે રચેલું મધ્યમ નામે નાટક આજે અમે ભજવિયે છિયે છે; તે ધ્યાન દેઈ જોવા કૃપા કરશો^૨.

[૫૬૬ પાછલ શબ્દ થાય છે.]

[સૂત્ર૦] અરે ! પ્રેક્ષકોને વિજ્ઞાપના કરતો હોતો, તેટલામાં કોઈ બોલ્યું ! કોણ હશે એ ? જોઈ.

[૫૬૬ પાછળ] હરિહરિ ! આ કોણ ? ખાધા તો^૩(સ્વ).

૨ કવેનામ ચ કીર્તયેત્ । એ વચન અનુસાર નાટક રચનાર કવિનું નામ સૂત્રધારે પ્રેક્ષકોને જણાવવું જોઈયે. આથી અષ્ટાદ્ધં માસપ્રણીતં મધ્યમં પ્રયુજ્જે । તદ્વત્રભવન્તઃ કૃતાવધાનાઃ પ-શ્યન્તુ । એવા વિજ્ઞાપનાના શબ્દો મેં અધ્યાહાર ગણી અનુવાદ આપ્યો છે.

૩ મૂળમાં મોસ્તાત કો નુ સ્વલ્લેષઃ । છે. પરંતુ નાટકની શરૂઆત વૃદ્ધ કેશવદાસની ઉક્તિથી થાય છે. તે જ અહીં નેપથ્યોક્તિ છે. તે ધ્યાનમાં લેઈ તાત્પર્ય મેં તથા દીધું છે.

ગામી ઇચ્છી તેમાં ભગવાનના પગમાંથી પ્રગટતી મંદાકિનીનો આરોપ કર્યો છે. ત્રીજા ચરણની વર્ણનરચના તરવારના ઝટકાનો રહેજો ખ્યાલ આપે એવી રાખી છે. રૂપક ઉપમા આદિની સંસ્કૃતિ છે.

(સ્વ) નેપથ્યગત કેશવદાસની આ ઉક્તિ છે. ‘ખાધા’ બોલ- શ્રી મનુષ્યાહારી પ્રાણીનું સૂચન છે; તે વ્યાધાદિ હિંસક પશુથી ભિન્ન રક્ષાસ્ત છે, તેનો ભાસ ‘આ કોણ ?’ પ્રશ્ન દ્વારા કર્યો છે. આર્તનાદ વડે અત્યંત ભય સૂચવી વક્તા શસ્ત્રવિશ્રુખ બ્રાહ્મણ છે એવી કલ્પનાનું પોષણ કર્યું છે. વનની નિર્જનતા અનાયપણાથી પ્રગટતા દૈન્યનો ઉપ-ચય કરે છે.

[સૂત્ર ૦] હાં, ભણ્યું.

[અનુબુદ્ધમ.]

આ કે ભૂદેવ છે. તેનો નાદ આ દીન સૂચવે,
કે નિર્જન વને એને હુષ્ટ નિઃશંક કે દમે. (ગ) ૨

[૪ પડદા તરફ દૃષ્ટિથી] અરે ! આ તો રાક્ષસી હિડિંબા
અને ભીમસેનનો પુત્ર ઘટોત્કચ, અરણિથી પ્રગટેલા અગ્નિ
સરખો, આ બિચારા બ્રાહ્મણને વિના અપરાધે સંતાપે છે.

૪ મૂળમાં (નેપથ્યે) મોસ્તાત કો નુ સ્લવેષઃ ॥ સૂત્રધારઃ ।
દન્ત વૃદ્ધ વિજ્ઞાતમ્ । એટલું અહીં વધારે છે. તે પુનરુક્તિરૂપ હો-
વાથી મેં ગાળી નાંખ્યું છે.

(ગ) નિર્જન-વસતી વગરનું. નિઃશંક-આશંકાયા વગર. અહીં
ટૂંકામાં વસ્તુનો ઉપલેખ છે. માની આગનો ગૂઢ બેદ ન સમજી
ખંચાતો છતાં માતૃભક્તિથી નિઃશંક બનતો ઘટોત્કચ વનમાં મનુષ્ય
બક્ષ્ય શોધતાં બ્રાહ્મણ કુટુંબને જીએ છે. એ આખા કુટુંબને અથવા
તો તેમાંના રાતામાતા એકને તે બિપાદી ક્ષેષ્ઠ જવા ધારત તો ક્ષેષ્ઠ જર્ઠ
શકત. પરંતુ બ્રાહ્મણ પ્રત્યેના પૂજ્યભાવથી તે તેમ કરતાં ખંચાય
છે. પોતે ગમે તેને બિપાદી જાય તે કરતાં બ્રાહ્મણ એના ત્રણ દીક-
રામાંથી એકને આપે તે ઠીક, એવા મુદ્દાથી તે આખા કુટુંબને
રોકે છે. 'દમે' પદમાં આ રોકવાનો ભાવ સમાયો છે. એ વખતે
ભીમ બાયામ અર્થે વેગળે નીકળી ગયેલા હતા અને ખીજા ધોમ્ય
શપિના ચતકુંડ યજ્ઞના દર્શને ગયેલા હતા, જેથી કરીને પાંડવોના
આશ્રમમાં કોઈ ન હતું. એ વાત 'નિર્જન' પદથી જણાવી છે.

નેડે પત્ની અને પુત્રો છે (ચ). અરેરે ! એમના શા ભૂંડા હાલ છે !

[વસંતતિલકા.]

કેડે પડ્યો અસુર છે. સુત રંક કાંપે.
હાંકે ત્રિયા. વિકળ વાડવ છે બુઢાપે.
સૂએ દિશા ન કંઈ, સાવજના સપાટે
ગૌ વત્સ ને વૃષભ વૃદ્ધતણા જ ઘાટે. (જ) ૩

પડું રસ્તે (ચ).

[ભય છે.]

(ઘ) નાટકનાં પાત્રોનો અહીં સામટો નિર્દેશ છે. ધટોત્કચને અગ્નિની ઉપમા આપી તેની ઉગ્રતાનો ભોધ કરી બ્રાહ્મણ કુટુંબના ભયનું ખીજ રોપ્યું છે.

(જ) વાડવ-બ્રાહ્મણ. સાવજ-વાધ. વત્સ-વાછડા. વૃષભ-સાંઢ. નિર્જન વનમાં રાક્ષસના હાથમાં ફસેલા બ્રાહ્મણ કુટુંબને વાધના સપાટામાં આવેલાં ગાય વાછડા અને સાંઢની ઉપમા બહુ યોગ્ય હોઈ તેમનું પવિત્રપણું તેમ જ રંકપણું સૂચવે છે.

(ચ) આંગિક અભિનયને અનુકૂળ આ શબ્દો સ્પષ્ટતા સાફ બિરેયા છે. પ્રસ્તાવના ટૂંકાવી નાટ્યવસ્તુના પ્રખ્યાપનમાં કવિએ સારી અતુરાર્થ વાપરી છે.

મધ્યમ.

[આમળ કેશવદાસ તેની પત્ની તથા ત્રણ પુત્રા,
અને પાછળ ધટોત્કચ પ્રવેશ કરે છે.]

[કેશ૦] હરિહરિ ! આ કોણ ? ખાધા તો.

[પુષ્પિતામા.]

ભમર કુટિલ, નેત્ર માંજરાં છે.

ફગફગતાં જતુવર્ણુ બાબરાં છે.

ઉર નવસર અબ્ધ વીજ લેખું.

પ્રલય સમે ખુદ રુદ્ર રૌદ્ર પેખું. (છ) ૧

[જયેન્દ્ર] અરે ! આ કોણ ?

[માલિની.]

ઉર ગગન સમૂ છે. નેત્ર તારા ઝગે છે.

કનક તહિત તોલે કેશ વસ્ત્રો તગે છે.

(છ) જતુવર્ણુ-લાખના તારના રંગનાં. નવસર-સુંદર મોતીનો હાર. અબ્ધ-મેઘ, વાદળ. રૌદ્ર-ભયાનક. નાસતા આલણ કુટુંબને મુખે પૂઠે પડેલા રાક્ષસનું ભયપ્રદ વર્ણુન ધટોત્કચના પ્રવેશને માટે પ્રેક્ષકને તૈયાર કરે છે. તેની માંજરી આંખના પલકારાથી પ્રકાશી જીહ્વા વાંકાં ભવાં, ફગફગતાં બાબરાં અને સામળી છાતી ઉપર ચળકતો મોતીનો હાર વેગળેથી કેશવદાસની નજર ખેંચે છે. સ્વભાવોક્તિ અને ઉપદેશની સંસૃષ્ટિ છે.

તમમય મુખ મધ્યે દાઢ છે પ્રવેત તીણી,
 ધનગત શશિલેખા તુલ્ય જાતી અણીની. (જ) ૨
 [મધ્યમ] અરે ! આ કોણ હશે ?

[માલિની]

હળમુખ સમ નાસા. દાઢ દંતૂશળી શી,
 કર કરિકર જેવા, કાય કાળી મળી શી.
 જવલન વત પ્રજળે તાપ એનો અમાપ.
 ત્રિપુરહરતણો શું રોષ એ ઉઘ આપ ? (જા) ૩
 [કનિકઠ] ઓ બાપ રે ! આ પુરુષ કોણ છે ?

[અનુબુદ્ધ.]

ખગને બાજ, ને જેવો મૃગને મૃગભૂપ, ને
 નગને વજ્ર, આ તેવો જગને જમરૂપ છે. (જ) ૪

(જ) તડિત-વીજળી. તમમય-જણે અંધકારનું ખનેલું હોય તેવું. ધનગત શશિલેખા-વાદળમાં પ્રકાશતી ચંદ્રની કળા. જ્યેષ્ઠ પુત્રે કરેલું વર્ણન વધારે વિગતવાર છે તે, રાક્ષસ કંધક પાસે આવ્યો છે, એમ સૂચવે છે. ઉપમા અલંકાર છે.

(જા) કર-હાથ. કરિકર-હાથીની સૂંઠ. જવલન-અગ્નિ. ત્રિપુર-હર-ત્રિપુરાસુરનો નાશ કરનાર શંકર ભગવાન. રાક્ષસ વધારે પાસે, બરાબર જોઈ શકાય એટલે અંતરે, આવ્યો છે, તે શરીરના અવયવના વર્ણન ઉપરાંત સામાન્ય દેખાવના વર્ણનથી અહીં સૂચવ્યું છે. ઉપમા અને ઉત્પ્રેક્ષાની સંસૃષ્ટિ છે.

(જ) મૃગભૂપ-સિંહ. નગ-પર્વત. કનિકઠના બચના ઉદ્દગાર દ્વારા અને વર્ણનના સંક્ષેપ દ્વારા, રાક્ષસ બહુ પાસે આવી પહોંચ્યો છે, એમ કવિ જણાવવા માગે છે. રૂપકપોષિત ઉપમા અલંકાર છે; તેની અને યમકની સંસૃષ્ટિ છે.

[પ્રાદ્ધણી] ઓ રે ! લોગ મળ્યા ! ભગવાન, આ આપણને દમે છે, એ કાણ છે ? (ટ)

[ઘટો૦] અરે ભલા પ્રાદ્ધણ ! ઊભો રહે.

[વસંતતિલકા.]

છાતી કરી કઠણ રક્ષણશક્તિહીન,
ભાર્યા તથા તનુજ લૈ ભયભીત, દીન,
કાં ધાયતૂં, ગરુડની જ્યમ પાંખ વાગ્યે
ભાગે કુટુંબ સહ નાગ સવેગ આધે ? (ટ) ૫

રહે, મહારાજ, જરા ઊભો રહે. ૫[સ્વગત] અફસોસ.

[આખ્યાનકી.]

જાણું, પ્રમાણું મનથી, મહીમાં
છે પૂજ્ય ભૂદેવ સદૈવ સૌના;

૫ મૂળમાં અહીં બ્રાહ્મણિ ન મેતવ્યં ન મેતવ્યમ્ । પુત્ર-
કાઃ ન મેતવ્યમ્ । સવિમર્શા હ્યસ્ય વાણી । એવી કેશવદાસની
ઉક્તિ વિશેષમાં આપી છે. આ ધીરજ દેનારાં વચન કેશવદાસની
આગામી દૈન્યની ઉક્તિ સાથે અશંગત છે, માટે મેં તજ દીધાં છે.

(ટ) પ્રાદ્ધણીનો ગભરાટ, રાક્ષસ ઝડપ મારી ચક્રે એટલો
પાસે આવ્યો છે, એવું બતાવે છે. ‘દમે છે’ બોલ ત્રાપના ભયનો
બોધક છે.

(ઠ) ‘છાતી કરી કઠણ’ શબ્દો ધૈર્યની કૃત્રિમતાનું ભાન
કરાવી વાસ્તવિક રીતે ધૈર્ય નાશ પામ્યાનું સૂચન કરે છે. અલંકાર
ઉપમા છે.

તથાપિ આ કાર્ય, અકાર્ય જે છે,
માનું કહેલું, કરવું પડે છે. (ઢ) ૬

[કેશી૦] આર્યે ! સાંભરે છે ? પેલા જળમાં રહી તપ કરતા મુનિદેવે કહ્યું હતું, કે ‘ આ વન અદ્યાપિ (ઢ) રાક્ષસથી મુક્ત નથી. જાઓ છો તે ભલે, પણ જીડપ રાખજો ને સાચવજો. ’ એ ભય મારા મંદ ભાગ્યે આ આવી ને ઊભું.

[બ્રાહ્મણી] પણ તમે શા માટે આમ નિરાશ જણાઓ છો ?

૬ મૂળમાં મજ્જત્યવણ્ણો પાઠ છે. તેમાંથી ધીરવ્યવહારી અથવા તો ઉદાસીનઃ એવો ભાવાર્થ ખેંચી કાઢવા શાસ્ત્રીજી ટીકામાં મથે છે. હું ‘કિં દાર્ણિ અર્યો મજ્જા ઉઘ્ઘિણ્ણો વિઞ્ઞ દીસદિ । એમ અસલ પાઠ લેઉં છું. મજ્જા ઉઘ્ઘિણ્ણો પદોનો ત્રીજો અક્ષર આખો એ અને ચોથાનો પૂર્વનો ભાગ નાશ પામ્યા બાદ ખોટો કલ્પિત પાઠ ઉત્પન્ન થયો લાગે છે.

(ઢ) પાત્રનું સ્વરૂપ (character) સમજવાને આ ઉક્તિ ઉપયોગી છે. અલબત્ત, ધટોત્કચ રાક્ષસીનો પુત્ર છે ને તેનો દેખાવ રાક્ષસી જ છે. પરંતુ પિતૃપક્ષના વસા વધારે ઊતરી આવ્યા હોવાથી તેનું હૃદય આર્ય છે. બ્રાહ્મણ પ્રત્યે તેની પૂજ્યબુદ્ધિ છે. આથી બ્રાહ્મણને પકડી જતાં તે ક્રમક્રમે છે. પરંતુ માતાની આજ્ઞા છે, તેથી તે વધારે લાચાર બને છે. અહીં માતા પ્રત્યેની સ્થાયી રતિ સંચારી મતિને દબાવી દે છે. પરિકરાંકુરે અને કાવ્યલિંગે પોષિત વિશેષોક્તિ અલંકાર છે.

(ઢ) ‘ અદ્યાપિ ’ એટલે પૂર્વે બીમસેને હિડિંબાસુર માર્યો છતાં પણ.

[કેશ૦] નિશાશ ન જણાઈ, તો કહે શું ?
[બ્રાહ્મણી] એમ કેમ ? આપણે ખૂમ પાડીશું.
[જયેન્દ્ર] માડી ! પણ કેને ખૂમ પાડીશું ?

[વંશસ્થવિલ.]

ભમે મહા ઘોર ખગો મૃગો બધે;
નગો તમોનિર્મિત શા નણે વધે;
અરણ્ય એવું અતિ શૂન્ય આ અરે !
અટક ટેકી નર માત્ર જ્યાં ઠરે. (જ) ૭

[કેશ૦]^૬ ટેકી નરના વાસની વાત સાંભળી માફ લય

૭ મૂળમાં બ્રાહ્મણિ ન મેતવ્યં ન મેતવ્યમ્ । એટલા બોલ અહીં વધારે છે. બયથસ્ત અને સંત્રસ્ત કેશવદાસને પાંડવોનો આશ્રમ નજીકમાં હોવાનું સાંભરી આવ્યાથી તેનો ત્રાસ દૂર થાય છે. એ જ અહીં કહેવાનું. ઇષ્ટ હોવાથી ઉપર આપેલા બોલ વધારે પડતા છે. માટે તે છોડી દેઇ અનુવાદ આપ્યો છે.

(જ) મૃગ-વનપશુ. નગ-ઝાડ. તમોનિર્મિત-જાણે અંધકારનાં બનાવેલાં હોય તેવાં સ્થામ રંગનાં. મહાઘોર ખગ અને મૃગ, તે ગીધ વાધ વગેરે. અહીં હિંસક પશુ પક્ષીથી, રાક્ષસી વૃક્ષોથી અને અત્યંત શૂન્યતાથી વનનું ભયંકરપણું પ્રતિપાદન કરી તે દ્વારા સંચારી વિષાદનું પોષણ કર્યું છે. પહેલાં ત્રણ ચરણોમાં અસત્સમુચ્ચય છે. ચોથા ચરણમાં વ્યતિરેકમુખે અતિ શૂન્યતાનું કારણ જણાવ્યું છે; તેથી પ્રગટતો કાવ્યલિંગ અલંકાર ઉક્ત અસત્સમુચ્ચયનું અંગ છે. શ્લોક ૧-૫ અને શ્લોક ૭ માં સ્થાયી ભયનું નિરૂપણ છે. એનું આલંબન ધટોત્કચ છે અને ઉદ્દીપન નિર્જન વન છે. તેના અનુભાવ પૂર્વે પ્રસ્તાવનાના શ્લોક ૩ માં આપેલા છે.

જતું રહે છે. મારા ધારવા પ્રમાણે આટલામાં જ પાસે પાંડ-
વોનો આશ્રમ છે, એ આપણી યૂમ સાંભળી બહારે દોડી
આવશે.

[વસંતતિલકા.]

દાખે ભયે અભય એ: શુધ દીનની લે;
રાખે રણે રસ; રમે મસ સાહસે; ને
આવા દમે દનુજ દારુણ રંકને જે,
તેનું ભલી વિધ જ શાસન એ કરે છે. (ત) ૮

[જયેષ્ઠ] પિતાજી ! હું બહુ ઇં તેમ પાંડવો આશ્ર-
મમાં નથી.

[કેશવ] ભાઈ ! તું શા ઉપરથી કહે છે ?

[જયેષ્ઠ] એમને ત્યાંથી એક ગ્રાહ્યણ આવ્યો હતો તે
કહેતો હતો, કે ધૌમ્ય ઋષિ શતકુંડ^૧ યજ્ઞ કરે છે તેના

૮ મૂળમાં શતકુમ્ભં નામ યજ્ઞ છે. પરંતુ એ નામનો કોઈ
યજ્ઞ છે નહિ; મોટા પાયા પર સો કુંડનો ગ્રહયજ્ઞ છે ખરો. આથી મેં
શતકુણ્ડ નામ યજ્ઞ પાઠ લીધો છે.

(ત) દનુજ-દાનવ, અસુર. શાસન-દંડ, શિક્ષા. અહીં પાંડ-
વોના, એટલે તેઓમાંના એક તરીકે ભીમના પશુ, સ્થાયી ઉત્સાહનું
નિરૂપણ છે. પૂર્વગામી ગદ્યવાક્યનું શ્લોક સમર્થન કરે છે, તેથી કાવ્ય-
લિંગ અલંકાર નીપજે છે.

દર્શને સિધાળ્યા છે (થ).—

[કેશ૦] અફસોસ ! આપણે હીનભાગ્ય જ છિયે.

[જયેષ્ઠ] માત્ર મધ્યમને, કહે છે, આશ્રમ સાચવવા મૂકી ગયા છે (થ).

[કેશ૦] એ એક છે ત્યારે તો, ઓહો, પાંચે પાંડવ છે.

[જયેષ્ઠ]—પણ તે આ ટાણે શરીરને વ્યાયામ આપવા છેટે નીકળી જાય છે એમ સાંભળવામાં છે (થ).

[કેશ૦] હરિહરિ ! હવે ઊગરવાનો આરો નથી^૯. છતાં એ આને વીનવી જોજી.

[જયેષ્ઠ] પિતાજી ! શ્રમ લેશો નહિ; ક્ષેત્રગટ જશે.

[કેશ૦] વત્સ ! વીનતીને અને નિરાશાને ન બને^{૧૦}.

૯ મૂળમાં ભવતુ પુત્ર છે. તેમાંનું પુત્ર પદ વધારે પડતું જ-
ણાયાથી તજ દીધું છે.

૧૦ મૂળમાં પુત્રં નિર્વેદપ્યથિનીં ચલુ પ્રાર્થના છે. તેને બદલે
પુત્ર નિર્વેદપ્રત્યથિનીં ચલુ પ્રાર્થના । એવો પાઠ લેઈ પ્રથમ
આવૃત્તિ પ્રમાણે પૂર્વની અને પ્રસ્તુત ઉક્તિ કબૂલ રાખી અનુવાદ આપ્યો
છે. શાસ્ત્રીજીએ સદીક આવૃત્તિમાં ઉક્તિની વહેંચણી નીચે મુજબ કરી
છે:—પ્રથમઃ । અલમલં પરિશ્રમેણ ॥ વૃદ્ધઃ । પુત્ર નિર્વેદપ્ર-

(થ) પાંડવો આશ્રમમાં નથી, તે વાત આ ત્રણ ઉક્તિઓએ
સ્પષ્ટ કરી છે; એટલે કે એ ત્રણે સર્ગંગ છે. બચથી વિદ્યેષ્ઠ બનેલો
કેશવદાસ પહેલો ભાગ સાંભળી નિર્વેદ પામે છે, બીજો સાંભળી
હર્ષિત થાય છે ને ત્રીજો સાંભળી લાચાર બને છે. એ રીતે નિર્વેદ
હર્ષ અને જડયતી અહીં શબ્દલતા છે.

વીનવી જોઈયે તો ખરા. [ઘટોત્કચ પ્રતિ] અરે ભાઈ !
અમારી કંઈ છૂટાબારી છે ?

[ઘટો.] હા, એક સરતે છે.

[કેશ.] શી સરતે ?

[ઘટો.] મારાં પૂજ્ય માતૃશ્રી છે તેમણે મને આજ્ઞા
કરી છે, કે ‘ ભાઈ ! વન શોધી વળ અને એકાદ મનુષ્ય
લેઈ આવ. મારે ઉપવાસનાં પારણાં કરવાં છે. ’ તે મુજબ
શોધતાં તમે હાથમાં આવ્યાં છો. તો હવે

[અનુબુદ્ધ.]

સતી બે સુત ને જાતે જો અંખો જીવતાં જવા,
એક આત્મજ તો આપો કરી તોલ તમે હવાં. (દ) ૯

[કેશ.] અરે હીણા મનુષ્યાહારી રાક્ષસ ! શું તું મને
અપ્રાદાણુ ધારે છે ? અરે હૂં તો

ત્યર્થિની જલ પ્રાર્થના ॥ પ્રથમઃ । મહત્તુ । પશ્યામસાવત્ ।
મોઃ પુરુષ અસ્ત્યસ્માર્ક મોક્ષઃ ॥. આ બૃહ્યણી બરાબર નથી.
ઘટોત્કચની સાથે કેશવદાસ જ સંભાળણુ કરે છે; જ્યેષ્ઠ પુત્ર નથી
કરતો. માટે છૂટાબારી વિશે વિચારના કિંવા પ્રશ્ન કેશવદાસના
મુખમાં જ ઘટે છે. આ કારણથી પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રમાણે જ ઉક્તિ-
ની બૃહ્યણી રાખી પાઠ સુધારી લીધો છે.

(દ) આત્મજ-પુત્ર. યોગ્ય ઉપદેશરૂપે પ્રકાશતી મતિનું અહીં
નિરૂપણ છે.

[અનુબુદ્ધ.]

બાણ છું વેદનો, વૃદ્ધ વિપ્ર છું. દૈત્યના મુખે
સુપાત્ર પુત્રના ત્યાગે જીવ્યું મેં બંધ શા મુખે ? (ધ) ૧૦

[ધટો૧૦] અરે

[અનુબુદ્ધ.]

તન એક જ માર્ગ, તે બલો ભૂદેવ ! આપ ને.
અન્યથા તું મુઓ બાણ સકુટુંબ જ આ ક્ષણે. (ન) ૧૧
[કેશ૧૦] આર્યે ! એક જ માર્ગ છે ને તે હું લેજી છું.

[અનુબુદ્ધ.]

વાંછી કુશળ પુત્રોનું વપુ સંસ્કારયુક્ત, હું
વૃદ્ધ, દાનવના મ્હોમાં હોમું આ. ઋણયુક્ત છું. (પ) ૧૨

(ધ) અબ્રાહ્મણ-બ્રાહ્મણથી ભિન્ન જાતિનો. અહિંસા ધર્મનું
અભિમાન ધરાવનારો કેશવદાસ પુત્રની હિંસાની વાતથી એકદમ
છેડાઈ જાય છે. એની ઉક્તિમાં ગર્વપોષિત અમર્ષનું નિરૂપણ છે.
એકે એક શબ્દ અર્થગર્ભિત હોવાથી આ સામિપ્રાયત્વ નામે પ્રૌઢિના
પ્રકારનો દર્શાવે છે.

(ન) તન-(૧) પુત્ર; (૨) શરીર. અન્યથા-નહિ તો. સંચારી
મતિનું નિરૂપણ જારી છે. આખા કુટુંબના નાશનો ભય બતાવી
ધટોત્કચ ત્યજેવેકં કુલસ્યાર્થે એ લૌકિકી નીતિનું જ્ઞાનવૃદ્ધ બ્રાહ્મ-
ણને બાન કરાવે છે.

(પ) વાંછી-ધૃત્કી, રહાઈ. વપુ-શરીર. વૃદ્ધ—(૧) ધરૂં;
(૨) ખવરાવી કરી વધારેલું, પુષ્ટ. ઋણયુક્ત-દેવ ઋણ, પિતૃ ઋણ
અને મનુષ્ય ઋણ જેણે વાળ્યાં છે એવો. ધટોત્કચની ઉક્તિમાં 'તન'

[બ્રાહ્મણી] એમ ન થાય, એમ ન થાય. લગવાન, તમને ખોઈ હું ધર્મને ખોળી અને વ્રતને ખોળી. મારે સ્વામી જ ધર્મ અને સ્વામી જ વ્રત છે. માટે હું જ આ શરીર રાક્ષસને આહાર માટે અર્પીશ અને આર્યના તથા વત્સોના જીવ ઊગારીશ. એનું કૃણ પુત્રરૂપે આર્યને મળી ચૂક્યું છે (ક).

[ઘટો૦] માતૃશ્રીને સ્ત્રીશરીર ઇષ્ટ નથી. એ બાઈ ન જોઈયે.

[કેશ૦] એ નહિ, એ નહિ. હું પોતે આવું છું.

[ઘટો૦] છિટ છિટ, ઘરડા ખંખને શૂં કરે ?

[જયેષ્ઠ] પિતાજી માફ સાંભળશો ? હું કંઈ કહેવા માગું છું.

નો અર્થ ' શરીર ' લઈ કેશવદાસ પોતાનું શરીર અર્પવા તત્પર થાય છે. અહીં ' હોમું ' શબ્દના પ્રયોગથી દાનવના મ્હોમાં અગ્નિ-કુંડનો અને સંસ્કારયુક્ત વૃદ્ધ બ્રાહ્મણના શરીરમાં સંસ્કૃત પુષ્ટ પશુનો આરોપ આક્ષિપ્ત છે. એ કામ્ય ઇષ્ટિનું કૃણ પુત્રોનું કુશળ છે. રૂપક અલંકાર છે. વૃદ્ધ કેશવદાસે અનેક યજ્ઞોથી દેવનું, સુપાત્ર પુત્રોથી પિત્રીનું અને અતિથિના સત્કારથી મનુષ્યનું ઋણુ વાળી જન્મ સાર્થક કર્યો હતો, તે બતાવવા ઋણુમુક્ત શબ્દ વાપર્યો છે. શ્લોક ૧૨ થી શ્લોક ૧૭ સુધી ઉત્સાહ સ્થાથી બાવવાળા ધર્મવીરનું નિરૂપણ છે.

(ક) સ્વામીના ' ઋણુમુક્ત છું ' બોલ પકડી લેઈ બ્રાહ્મણી કહે છે કે ' પુત્રોત્પત્તિ વડે તમારા જ કહેવા પ્રમાણે તમે મુક્ત થઈ ચૂક્યા છો. હવે આ શરીર તમને નકામું છે. માટે મને જ મરવા દેશો. ' પૂર્વ વાક્યમાં પતિના વિશે ધર્મ અને વ્રતનો આરોપ કર્યો છે; તેથી સારોપા લક્ષણા બને છે.

[કેશી૦] કહે, ભાઈ.

[જયેઠ]

[અનુકુમ]

પૂજ્યના પ્રાણ આ મારા પ્રાણે દીજે ખચાવવા;
કીજે કુળતણી રક્ષા મને તાત ! દઈ જવા. ૧૩

[મધ્યમ] એ ન ઘટે, મોટા ભાઈ ! હું જ જઈશ.

[અનુકુમ.]

આ લોકે શ્રેષ્ઠ, ને પ્રેષ પિતૃલોકેય, જયેષ્ઠ છે.
પૂજ્ય પાપે અનુજને મને ભાવું જ ઇષ્ટ છે. (બ) ૧૪
[કનિષ્ઠ] એમે ન ઘટે, મોટા. મારે જ જવું જોઈયે,
ને હું જઈશ.

[અનુકુમ.]

મુનિઓ તાતને સ્થાને જયેઠ ણાંધવને લાણે.
પૂજ્યના રક્ષવા પ્રાણ આધિકાર કનિષ્ઠને. [મ] ૧૫
[જયેઠ] ૧૧વત્સો ! એમ ન થાય.

૧૧ મૂળમાં વત્સ મા મૈષમ્ । છે. પરંતુ જયેઠનું ખોલવું એકલા કનિષ્ઠ પ્રત્યે નહિ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ બંને પ્રત્યે છે. આથી મારે વત્સો મા મૈષમ્ । પાઠ લેવો પડ્યો છે.

(બ) પ્રેષ-બ્રહ્મણમાં બ્રહ્મણે. પાપે-પદ્મે. અનુજ-હાનો ભાઈ. જયેષ્ઠ પુત્રને બ્રહ્મણે અધિકાર છે. તેથી તેને અહીં પિત્રીઓને અત્યંત બ્રહ્મણે કહ્યો છે.

(મ) મુનિઓ-બ્રાહ્મણ અને કર્ણપસૂત્રના રચનારા.

[અનુક્રમ.]

મોટો તે તાતનું કષ્ટ મોટું. મોટે જઈશ હું.

મોટાઈ પૂજ્યના પ્રાણ રક્ષવાની લઈશ હું. (મ) ૧૬

[કેશી૦] હાય હાય ! જ્યેષ્ઠ તે કેમ અપાય ! પરમ ઇષ્ટ છે એ (કા).

[આદ્યાણી] તમે જેવા મોટાને ચ્હાઓ છો, તેવી જ હું ન્હાનાને ચ્હાઉં છું. હાય હાય ! એ પણ કેમ અપાય(કા) ?

[મધ્યમ] કેમ, આ શરીર તને ખપે છે ? હું તૈયાર છું. માવિતરને હું ઓછો ઇષ્ટ છું^{૧૨} (કા).

[ધટો૦] ખપે છે. ચાલ જલદી.

[મધ્યમ]

૧૨ મૂળમાં પિત્રોરનિષ્ઠઃ કસ્યેવાનીં પ્રિયઃ । એવો કાકુ-
પ્રમ્ન છે. તે નિર્વેદસૂચક હોઈ દૃઢવ્યવસાયી મધ્યમની પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ
છે. આથી મેં પિત્રોરનિષ્ઠે કથં ત્વં પ્રિયસે । એવો સીધા પ્રમ્નરૂપ
પાઠ લીધો છે. પાંચમા અક્ષરની માત્રા તથા સાતમો આઠમો ને અ-
ગિયારમો આખા ઊડી જતાં કરી બ્રહ્મ પાઠ ઉત્પન્ન થયો છે.

(મ) ‘મોટો’ શબ્દમાં દુઃખ મોડવાનો શ્લેષ ભેઈ જ્યેષ્ઠ
પુત્ર ખીજને મોટે પ્રાણ આપવાની પેતાની યોગ્યતા અને ઉત્સુકતા
જણાવે છે. ‘મોડ’ ધાતુ સં. મુટ્ ઉપરથી ઊતરી આવ્યો છે.

(કા) ઇષ્ટ-(૧) ખપનો, મોટે બહાસો; (૨) બહાસો, મોટે
અપનો.

[અનુબંધ.]

મારા પ્રાણે અહોભાગ્ય ! પૂજ્યોના પ્રાણે ઊગરે.
બંધુના અરથે મોઘૂ ધન્ય ! મૃત્યુ મને વરે. (સ્ત્રા) ૧૭.
[ઘટોત્ સ્વગત] અહો, આ તરુણ વિપ્રનો સ્વજન
પ્રત્યે કેટલો પ્રેમ છે ?

[મધ્યમ] પિતાજી ! હું પગે લાગું છું
[કેશી] અહો વત્સ !

[અનુબંધ.]

ઊગારી નિજના લોગે પિતૃભક્ત ! વડીલને
ઠરજે બ્રહ્મલોકે તું, અલભ્ય પુણ્યહીનને. [ગા] ૧૮
[મધ્યમ] આશિષ માથે ચડાવું છું. માજી ! હું પગે
લાગું છું.

[આહ્વાણી] બેટા ! તું સો વરસનો થજે (ગા).

(સ્ત્રા) અહીં સ્થાયી ઉત્સાહના પોષણ દ્વારા સંચારી હર્ષનું
નિરૂપણ છે.

(ગા) બ્રહ્મલોક-(૧) બ્રહ્મલુવન; (૨) બ્રાહ્મણો. અલભ્ય-હુલ્લભ,
અપ્રાપ્ય. ઠરજે-(૧) પુનર્જન્મથી મુક્ત થઈ સદા નિવાસ કરજે;
(૨) સુખે રહેજે. ક્ષત્રિય જ્યારે મરણોત્તર સ્વર્ગ ઇચ્છે છે, ત્યારે
બ્રાહ્મણ બ્રહ્મલોકમાં વેદના ધ્વનિથી ગાજી રહેતી બ્રહ્મદેવની સભામાં
સ્થાન વરે છે. આથી કેશવદાસ મધ્યમને બ્રહ્મલોકમાં નિવાસનો આ-
શીર્વાદ આપે છે. વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ અને તેની પત્નીની ઉક્તિમાં બીમસેન-
કૃત મધ્યમના ભાવી મોક્ષનો નિર્દેશ સમાયલો હોવાથી અહીં પતાકા-
સ્થાનક પણ છે. મધ્યમને દારનાર બ્રહ્મલોક તેનાં પવિત્ર માતાપિતા

[મધ્યમ] આશિષ માથે ચડાવું છું. મોટા ભાઈ !
નમસ્કાર.

[જ્યેષ્ઠ] આવ, આવ, ભાઈ,

[અનુબંધ.]

લેટવા દે મને ભાવે લેટી ને તું લલાઈને.

ત્રણે ભુવનને કીર્તિ લેટશે તુજ, ભાઈ હે ! (વા) ૧૯

[મધ્યમ] વચન માથે ચડાવું છું.

[કનિષ્ઠ] પૂજ્ય ભાઈ ! હું પગે લાગું છું.

[મધ્યમ] કલ્યાણ થજો.

[કનિષ્ઠ] આશિષ માથે ચડાવું છું.

[મધ્યમ] અહો ભાઈ ! મારે કંઈક કહેવું છે.

[ઘટોત્] કહે જલદી.

[મધ્યમ] વેગળે વનમાં સરોવર જેવું જણાય છે.
ત્યાં જઈ. પરલોકને માર્ગે તૃષા ન પીડે, એટલા માટે
પોતાને જલાંજલિ આપવા ઇચ્છું છું.

[ઘટોત્] જા, ભાઈ, જા. ધન્ય છે તારા વજ્ર જેવા
હૃદયને ! માતૃશ્રીને લોજનનું મોડું થાય છે. માટે વહેલી
આવજે, હો.

અને બહાલા ભાઈઓ છે. તેમાં એના સ્થિર નિવાસના અને સો
વરસના આયુષના આશીર્વાદથી એનો ભાવી મોક્ષ કવિએ ગર્ભિત
રીતે સૂચવ્યો છે. બ્રાહ્મણ કુટુંબની પવિત્રતા અનુબંધના છેલ્લા ચર-
ણથી ઉક્ત છે.

(વા) પચાચિંકત અલંકાર.

[મધ્યમ] આ આંચો બાણુજો^{૧૩}. (નય છે.)

[કેશી૦] ગજળ થયો !

[અનુબુદ્ધ.]

કુલાચલતણાં રૂડાં ત્રણ ઉચ્છિન્ન શૃંગમાં

વચલૂં વચળે^{૧૪}, તેણે થાય અંતર લંગ હા ! (કા) ૨૦

અરેરે, વત્સ ! ^{૧૫}

૧૩ મૂળમાં મોસ્તાત ષષ ગચ્છામિ । એવો બ્રહ્ પાઠ છે. મધ્યમ પૂરવે પગે લાગી પિતાની રળ લેઈ ચૂક્યો છે; એટલે તેના પ્રત્યે 'હવે હું જાઉં છું, બાપા !' કહેવાનું રહેતું નથી. વળી એ કંઈ છે-વટનો જતો નથી; સરોવરમાં આત્મતર્પણ કરી પાછો આવવાનો છે. ખરું જોતાં કેશવદાસ પ્રત્યે આ ઉક્તિ છે જ નહિ. ઘટોત્કચ મધ્યમને બેલા આવવાનું કહે છે, તેના જવાબમાં મધ્યમ તેને જણાવે છે કે અબધ્વી આતું છું. આવી સમજથી વધારે પડતો તાત બોલ છોડી દેઈ મો ષષ આગચ્છામિ । પાઠ મેં ઊપજ્ઞવી લીધો છે.

૧૪ મૂળમાં સ મધ્યશૂઙ્ગમજ્ઞેન મનસ્તપતિ મે મુશમ્ । એમ છે, તે વ્યાકરણની કસોટીએ દૂષિત છે. માટે હું તન્મધ્યશૂઙ્ગમજ્ઞેન મનસ્તપતિ મે મુશમ્ । વાંચું છું.

૧૫ મૂળમાં આની પછી કથં ગત ષષ । એટલું વધારે છે. તે ટિપ્પણી ૧૩ માં નોંધેલા પાઠબ્રંથને લીધે ઊમેરાયું જણાય છે. એ સ્ત્રોત્ર ભાગ અનુવાદમાં તજ દીધો છે.

(કા) કુલાચલ-(૧)કુલપર્વત; (૨) કુળ રૂપી પર્વત. ઉચ્છિન્ન-(૧) ઊંચાં; (૨) ઊછરી આવેલાં. અતર-(૧) વચલો ગાળો; (૨) હૃદય. અહીં અચલતૂં વચલૂં શિખર વચગવાના ઉત્પાત દ્વારા કેશવદાસ પોતાનું જ દુઃખ વર્ણવે છે. મિત્રષ્ટ વિશેષણોના બળથી કુલપર્વત અને કુળનો તથા શૃંગ અને ઉત્તમ પુત્રનો ઉપમાનોપમેય-ભાવ ગમ્મમાત્ર છે.

[પુષ્પિતાગ્રા.]

ઝલહલ વયની ઝલે ખિલંતાં,
શ્રુતિ વિપુલે મતિ માપ શું ઝિલંતાં,
દ્રુમ કુસુમિત જેમ તાશ પામે
મહગજથી, તન તું ય તેમ વામે ! (ચા) ૨૧

[ઘટો ૧૦] વિપ્રકુમાર, વાર થઈ, પણ ન આવ્યો. શું કરવું ? માતૃશ્રીને લોજનનું મોઠું થાય છે. હાં, સૂઝવું, અરે મહારાજ ! બોલાવ તારા પુત્રને.

[કેશ ૧૦] તારી જાતને પણ વટાળે એવું આ શું કહે છે તું ?

[ઘટો ૧૦] અરે તને માઠું લાગ્યું ? ક્ષમા કર, ભાઈ ! મારી પ્રકૃતિનો જ દોષ છે એ. વારું, તારા દીકરાનું નામ શું ?

[કેશ ૧૦] એ મારે મહોએ સાંભળવાની આશા રાખીશ નહિ.

(ચા) શ્રુતિ-વેદવિદ્યા. વિપુલ-વિશાળ. માપ શું-માપ સર. રોજ રોજ નિયમિત પ્રમાણમાં. દ્રુમ-ઝાડ. કુસુમિત-ફૂલેલું, ફૂલ જેને બેઠાં છે એવું. મહગજ-મહા ઝરતો હાથી. વામે-તળે છે. પહેલા ચ-ચણમાં શરીરનો કાંતિનો મનોહર વિકાસ અને બીજા ચરણમાં જુદીથી અલગ્યશક્તિનો અદ્ભુત પ્રભાવ વર્ણવી એવા પુત્રની ખોટથી કેચ-દસ પોતાનો અત્યંત પરિતાપ સૂચવે છે. વેદવિદ્યા વિશાળ છતાં પણ ન થાકતાં તે અભ્યાસ નિયમપૂર્વક ઉત્સાહથી કર્યો જતો હતો એવું ' એ ' અવ્યયથી જણાવ્યું છે. ઉપમા અલંકાર છે. યોવન અને વિદ્યાર્થી કુસુમનો ઉપચાર ગમ્યમાન છે.

[ધટો૦] ઠીક ! ત્યારે અદ્યા જીવાન ! તું કહે તારા જાઇનું નામ ?

[જયે૦૪] અત્યંત લલો મધ્યમ ! એ અમારા માટે પ્રાણ આપે છે (છા).

[ધટો૦ સ્વગત] ‘ મધ્યમ. ’ હાં એ નામ ઠીક છે. એ નામે હું જ એને બોલાવું. [પ્રગટ] અરે ઓ મધ્યમ ! જલદી આવ.

[એવે બીમસેન એક તરફથી પ્રવેશ કરે છે.]

[બીમ૦] અરે !

[પુષ્પિતામ્રા.]

મન વન વિજને^{૧૬} તપાવનારો,
અનુજતણે! સ્વર યાદ લાવનારો,

૧૬ મૂળમાં ક્રુમગહને વૃઢસંકટે એમ વર્ણનાં એ વિશેષણ છે, તે લગભગ એક અર્થનાં છે. અહીં વનનું નિર્જનત્વ પ્રતિપાદ છે. એટલે કરી ને હું ક્રુમગહને મૃગસંકટે વાંચું છું. સરખાવો પૂર્વ શ્લોક ૭. છટો ને સાતમો અક્ષર નાથ પામતાં નવો પાઠ ઉત્પન્ન થયો છે.

(છા) આ ઉક્તિ ધટોત્કચના પ્રશ્નના જવાબમાં નથી. એ પ્રશ્ન જ્યેષ્ઠે કાને જ ધર્યો નથી. એ તો એના પિનાની પેઠે મધ્યમના નિરુદ્ધના સંબંધમાં શોકના ઉદ્દગાર કાઢે છે. એ ઉક્તિમાંનો ‘મધ્યમ’ બોલ ઝડપી લેઈ ધટોત્કચ ‘મધ્યમ’ નામથી કેશવદાસના વચ્ચટ પુત્રને હાક મારે છે. વિશેષ નામને બદલે આ વિશેષણનો પ્રયોગ, મધ્યમ પાંડવ જે બીમસેન, તેના પ્રવેશ અર્થે છે.

શત શત ખગના સ્વરે અનેરો,
કવણુ સુણું સ્વર તીક્ષ્ણ ને તરેરો ? (જા) ૨૨

[ઘટો૦] વિપ્રકુમાર હજી પણ ન આવ્યો^{૧૭}. ફરી હાક મારું. અરે ઓ મધ્યમ ! જલદી આવ.

[ભીમ૦] અરે કોણ આ વનવગડે મારા વ્યાયામમાં લંગ પાડે છે (જ્ઞા) અને મધ્યમ કહી મને સાદ કરે છે ? જાણી ને જાણી. [આગળ વધી ઘટોત્કચને જોઈ] અહો ! કેવું ભવ્ય સ્વરૂપ છે !

૧૭ મૂળમાં અહીં અતિક્રામતિ માતુરાહારકાલઃ । કિં નુ સ્મરુ કરિષ્યે । ભવતુ દૃષ્ટમ્ । ઉચ્ચૈઃ એટલા બોલ વધારે છે. તેમાંનો છેલ્લો બોલ ઘટોત્કચવાળા હવે પછીની ઉક્તિમાં આવે છે; અને બાકીના પૃષ્ઠ ૧૦ ની ઉક્તિ ૧ માં આવી ગયા છે. એ કારણથી તે છોડી દેઈ મેં અનુવાદ આપ્યો છે.

(જા) વિજન-વસતી વગરનું. અનુજ-નહાનો બાપ; અહીં અર્જુન. અનેરો-નોંખો પડી આવતો. તીક્ષ્ણ-તીણો. તરેરો (સંતારતર) -ખુબ ધોરવાળો, ગાજી જીઠતો, ખુલ્લું. નિર્જન વનનાં સંકડો પક્ષી-ઓના નાદમાં નોખો પડતો ઘટોત્કચનો ખુલ્લું સ્વર સાંભળી ભીમ વિસ્મય પામે છે. તેનું વીરહૃદય અસહિષ્ણુતાથી પ્રજ્વળી જોડે છે. એનો ધોર તેને અર્જુનનો સ્વર યાદ લાવે છે. આથી તે વિચારમાં પડે છે. અહીં સંચારી અસૂયા સ્મૃતિ અને વિસ્મયથી પોષિત તર્કનું નિરૂપણ છે.

(જ્ઞા) વેગળેથી ભીમે જોતો ખુલ્લું સ્વર સાંભળ્યો હતો, તેના સાર્થ શબ્દો હવે પાસે આવતાં તેના કાને પડે છે. એથી કરીને તે કૌતુકથી વ્યાયામ અધૂરો મૂકે છે.

[સંગ્રહ.]

જૂ લાસે ધૂમ્ર. નેત્રો મધ સમ. મુખ ને દંત છે કેશરી શા.
નાસા છે તાક્ષ્ય તોલે કુટિલ. હડપચી ને કરો છે કરી શા.
ગ્રોઢરા સ્કંધ. છાતી અતિ વિપુલ. કટી વજ્ર જેવી ખરે છે.
સોહે રૂડા ભરેલો સ્વર. ડગ ગજ ને સાંઠ શાં એ ભરે છે.
(જા) ૨૩

[અનુક્રમ.]

જેવું રૂપ, ખળે તેવું પ્રચંડ અંતરે તરે.

મુત એ રાક્ષસીનો ને કે મહાવીરનો ખરે. (ટા) ૨૪

[ઘટો૦] વિપ્રકુમાર હજી એ આંવે નહિ^{૧૮}. મોટેથી
હાકે મારું. અરે ઓ મધ્યમ, મધ્યમ ઓત ! ચાલ જલહી,

[લીમ૦] આવું છું.

૧૮ મૂળમાં અતિક્રામતિ માતુરાહારકાલઃ । કિમિદાનીં
કરિષ્યે । મઘતુ । એટલા બોલ અહીં વધારે છે. તે ગતાર્થ હોવાથી
છોડી દીધા છે. જુઓ ગર્ભ ટિપ્પણી.

(જા) જૂ-ભમર, ભવાં. ધૂમ્ર-ધૂમાડિયા રંગની. તાક્ષ્ય-ગરુડ.
કરી-હાથી. વજ્ર-શંકુઆકારના અણીદાર છેડાવાળું વચ્ચેથી પાતળું
લ્હોડાનું હથિયાર. ઉપમા અને સ્વભાવોક્તિ અલંકાર અહીં વિસ્મ-
યને દીધાવે છે. વજ્રની ઉપમાથી, કટિ પાતળી પણ લોહ જેવી કઠણ
છે, એમ જણાવ્યું છે.

(ટા) અનુમાન અલંકાર પૂરવોક્ત વિસ્મયની શોભામાં વધારો
કરે છે.

[ઘટો૦ ભીમસેનને જોઈ] ૧૯ અહો! શું તેજસ્વી સ્વરૂપ છે!

[વસંતતિલકા.]

છે તાક્ષ્યપક્ષ સરખાં પડખાં સુવાળાં.
 ફૂલેલ પક્ષ દળ શાં નયનો નિહાળ્યાં.
 શા દીર્ઘ છે કનકતાલ સમાન હસ્ત!
 ને વજ્ર મધ્ય સમ છે કટિ એ પ્રશસ્ત! ૨૫
 જોતાં મૃગેન્દ્ર સમ આકૃતિ ભવ્ય રાજે.
 શ્રીકૃષ્ણદેવ મુજ સન્મુખ શું વિરાજે?
 એ વીર દર્શન-જ-થા દગને હરે છે;
 ને ભાવ કેા અવનવો ઉરમાં ભરે છે. (ઠા) ૨૬

૧૯ મૂળમાં ન સ્વલ્પવયં બ્રાહ્મણવદુઃ । એટલું વાક્ય અહીં
 વધારામાં છે. ભીમસેનને જોતાં ઘટોત્કચના મનમાં વિસ્મય પ્રાધાન્ય
 ભોગવતો હોવાથી અન્ય વિચારણા અસ્થાને છે; એમ સમજી મેં એ
 વધારે પડતું વાક્ય તજી દીધું છે. એમાં કહેવા માગેલો વિપ્રકુમારનો
 અને ભીમસેનનો વિવેક ઉક્તિના અંતભાગના વાક્યથી ગમ્યમાન છે;
 એટલે પણ પ્રસ્તુત પ્રક્ષિપ્ત વાક્યની જરૂર નથી.

(ઠા) તાક્ષ્યપક્ષ-ગરુડનાં પાસાં, ગરુડની પાંખો નીચેના પૂમ-
 વાળા ભાગ. કનકતાલ-સોનેરી તાડ. વજ્રમધ્ય-વજ્ર નામે આશુધનો
 વચ્ચે પકડનો ભાગ. પ્રશસ્ત-વખાણુને પાત્ર. મૃગેન્દ્ર-સિંહ. દગ-
 આંખ. એક તરફથી ઘટોત્કચને જોઈ ભીમને જેવો વિસ્મય ઊપજે
 છે, તેવો જ બીજી તરફથી ભીમને જોઈ ઘટોત્કચને ઊપજે છે. સંચારી
 વિસ્મયને ઉપમા અને ઉત્પ્રેક્ષા શોભાવે છે. પિતા પ્રત્યે પુત્રની જેવી
 પ્રીતિ હોવી જોઈએ, તેવી પ્રીતિ હેઠ્ઠાં બે ચરણમાં ભીમના દર્શનથી
 સ્વાભાવિક રીતે ઘટોત્કચના હૃદયમાં સ્ફુરતી વર્ણવી કવિએ ઔરસ
 સંબંધનું બાન કરાવ્યું છે.

ભાઈ ! મારે મધ્યમનું કામ છે^{૨૦}. એને હું બોલાવું છું.

[ભીમ૦] તેટલા માટે હું આ આવ્યો ને.

[ઘટો૦] શું તું મધ્યમ છે^{૨૧} ?

[ભીમ૦] હા, મધ્યમ છું મધ્યમ.

[અનુકુલ.]

રક્ષવે દીનને, દુષ્ટ દંડવે, નિરવાણુ હું,

ખેડવે સાહસો, દેશે છું મધ્યમ; પ્રમાણુ તું (હા) ૨૭

[ઘટો૦] હશે.

[ભીમ૦] વળી

૨૦ મૂળમાં મો મધ્યમ ત્વાં સ્વલ્પહં શબ્દાપયામિ । છે; એટલે કે ઉક્તિ વિપ્રકુમારને સંબોધી ને છે. પરંતુ આગામી ભીમસેનની ઉક્તિ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે, કે ભીમસેનને સંબોધી ને ઘટોતકચનું બોલવું થાય છે. એ કારણથી મો મધ્યમં સ્વલ્પહં શબ્દાપયામિ । એવો પાઠ મેં યોજ્યો છે.

૨૧ મૂળમાં किं भवानपि मध्यमः । છે, તેમાં અપિ વધારે પડતો છે. માટે તે તજ દેઈ અનુવાદ આપ્યો છે.

(હા) અહીં ભીમ પોતાને ‘મધ્યમ’ સંગ્રા કેવી રીતે લાગ્યું પડે છે તે પ્રથમ કર્મને અને જન્મસ્થળને લેઈને બતાવે છે. દીનોનું રક્ષણ કરવામાં અને દુષ્ટોને દંડવામાં તે મધ્યમ એટલે વચ્ચે પડનારો હતો. વળી સાહસ ખેડવામાં મધ્યમ એટલે વચ્ચોવચ્ચ અંપલાવનારો હતો. ઉપરાંત મધ્ય દેશનો રહેનારો હતો, એટલે પણ તે મધ્યમ હતો.

[અનુષ્ટુભ.]

પાંચે જૂતે તથા પાંચે બંધુએ નિરવાણ હૈ,
ત્રણે વંશે, ત્રણે લોકે છું મધ્યમ; પ્રમાણ તૂં. (ઢા) ૨૮

[કેશી૦] આ પોતાને મધ્યમ નામથી ઓળખાવે છે,
તે ઉપરથી માંડે મન કહે છે કે

[અનુષ્ટુભ.]

ઘડેલો ટેકના તરવે એ તો મધ્યમ પાંડવ
મૃત્યુના મુખમાંથી આ આંચો મૂકાવવા અવ. (ળા) ૨૯

(ઢા) ‘દીનતું રક્ષણ કરવાનો, દુષ્ટને દંડવાનો, સાદસ ખેડવાનો અને મધ્યદેશના વતની હોવાનો દાવો કરનારા ધણા એ હોય છે ને તું પણ એક હોઈશ’ એવો ભાવ ઘટોત્કચના ‘હશે’ વચનમાં સ્ફુરતો હોવાથી બીમ અહીં પોતાને વધારે ચોકસપણે ઓળખાવે છે. પિતા પુત્રરૂપે જન્મ લે છે એ માન્યતાને અવલંબી તે કહે છે કે, પાંચ જૂતમાં અંતર્ગત વાયુ તે હું છું; અર્થાત્ વાયુપુત્ર છું: માટે મધ્યમ છું. વળી તે ઊમેરે છે, કે પ્રસિદ્ધ પાંચ બાંધવો જે પાંડવો, તેમાં અંતર્ગત હું છું: માટે મધ્યમ છું; પ્રાચીન રાજવંશ જે ઐક્ષવાકુ ઐલ ને બાર્હદ્રથ, તે મહેલો હું છું: માટે મધ્યમ છું; ને ત્રણે લોકમાં મધ્યમ જે પૃથ્વીલોક, ત્યાંના હું છું: માટે મધ્યમ છું. ‘મધ્યમ’ શબ્દ યોગ શ્લોક અને લક્ષણાથી કવિએ વિવિધ અર્થમાં પ્રયોજ્યો છે.

(ળા) શ્લોક ૨૭-૨૮ સમસ્તારૂપ છે, જેનો ઉત્તર શ્લોક ૨૮ માં ગૂઢ રહેલો છે. પૃથ્વી ઉપર ઐલ વંશના પાંચ બંધુઓમાં વાયુ-પુત્ર કાણ, તેનો ભેદ અહીં મધ્યમ પાંડવ કહી ખોલી દીધો છે.

[એવે કેશવદાસનો મધ્યમ પુત્ર સરાવરથી પાછો આવે છે.]

[મધ્યમ]

[અનુકુલ.]

મેં પોતે, આચમન લે, સરમાં જળ નિર્મળે
કર્યું તર્પણ પોતાનું પરત્ર લભ્ય દોહલે. (તા) ૩૦

[નજીક આવી પહોચી] લાઇ ! હું આવ્યો છું.

[ધટોઁ] આવ્યો કે, મધ્યમ ? ચાલ મારી જોડે.

[કેશ૦ ભીમસેનને શરણે જઈ] અહો લાઇ^{૨૨} આ
પ્રાદાણ કુટુંબ માર્યું જાય છે. રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો.

[ભીમ૦] પહીશો નહિ. ભૂદેવ, હું મધ્યમ તમને વંદન
કરું છું.

૨૨ મૂળમાં મો મધ્યમ છે. એ પાઠ પ્રમાણે જો કેશવદાસે
ભીમસેનને મધ્યમ શબ્દે સંબોધ્યો હોય, તો જવાબમાં ભીમસેનને
મધ્યમોઽહમ્ કહેવાનું કારણ ન રહે. ભીમસેનની ઉક્તિમાંથી મધ્યમ
શબ્દ ગાળી શકાય એમ નથી; કેમકે નામગ્રહણપૂર્વક અભિવંદન
કરવાનો સંપ્રદાય છે. એથી બિલટું કેશવદાસની ઉક્તિમાં એ જરૂરનો
નથી. કેમકે એ ઉક્તિ એના પૂર્વની કેશવદાસની ઉક્તિના અનુસંધા-
નમાં છે. આવી સમજથી મધ્યમ પદ મેં તજ દીધું છે.

(તા) સર-તળાવ. દોહલે લભ્ય-દુર્લભ. પરત્ર-પરલોકમાં, પિતૃ-
લોકમાં. આત્મતર્પણના પ્રસંગ દ્વારા કવિએ અહીં કનિષ્ઠની કર્મનિષ્ઠા
પ્રમટ કરી છે.

[કેશી૦] વાયુદેવ જેવા દીર્ઘાયુ થાઓ (થા).

[ભીમ૦] આશિષ માથે ચડાવું છું. કહેો, તમારે શું ભય છે ?

[કેશી૦] સાંભળો, પૂર્વે જ્યાં મહારાજ યુધિષ્ઠિરનું ધર્મ-રાજ્ય હતું તે કુસભંગલ દેશના યૂપગ્રામનો રહેનારો, માઠર ગોત્રનો,^{૨૩} કાલાપ શાખાનો, યજુર્વેદી કેશવદાસ નામે હું પ્રાદાણુ છું મારે કૌશિક ગોત્રના યજ્ઞબંધુ નામે એક મામા

૨૩ મૂળમાં કલ્પશાસ્ત્રાધ્વર્યુઃ પાઠ છે. તેનો સંતોષકારક અર્થ ધર્મ શકતો નથી. કલ્પ નામની કોષ શાખા જાણવામાં નથી. આથી મેં કાલાપશાસ્ત્રાધ્વર્યુઃ પાઠ કર્યો છે. પ્રાદાણુ પોતાની ઓળખાણુ આપતાં ગોત્ર ઉપરાંત વેદ અને શાખા જણાવવાનો સંપ્રદાય છે. તે પ્રમાણે કેશવદાસે અહીં પોતાને કાલાપ શાખાનો અધ્વર્યુ એટલે યજુર્વેદી કહે છે. મૈત્રાયણી શાખાનું પૂર્વનું નામ કાલાપ છે. તે કૃષ્ણ યજુર્વેદની શાખા છે. અર્થાત્ કેશવદાસ કૃષ્ણ યજુર્વેદી મૈત્રાયણી શાખાનો પ્રાદાણુ હતો. કઠ કપિષ્ઠલ અને કલાપ શાખાને ચરકાધ્વર્યુ નામથી ઓળખતા હતા. શતપથમાં ચરકાધ્વર્યુનો બહુ વાર નિર્દેશ કર્યો છે. પતંજલિના મહાભાષ્યમાં ઉદગાત્કઠકાલાપમ્ પંક્તિમાં કાલાપનો નિર્દેશ છે. કાલાપશાસ્ત્રાધ્વર્યુઃ પદના પહેલા બે કાના બીડી ગયાથી વર્તમાન બ્રહ્મ પાઠ હયાતીમાં આવ્યો જણાય છે.

(થા) દીર્ઘાયુ-ચિરંજીવી, પુત્ર. કેશવદાસ ભીમને ઓળખે છે તે એના આશીર્વાદથી જ જણાઈ આવે છે. “વિનયથી તમે સામાન્ય ‘મધ્યમ’ સંદાયા પોતાને ઓળખાવો છો. પરંતુ હું જાણું છું, તમે વાયુપુત્ર ભીમસેન છો.” એવો બાવ એમાં સ્ફુરે છે.

છે, તે ઉત્તરમાં ઉદામક ગામમાં રહે છે. તેમના પુત્રનું ઉપ-
નયન છે, તે ટાણા સર એમને ત્યાં હૂં કુટુંબ સાથે જવા
નીકળ્યો છું.

[લીમ૦] સુખે નિર્વિઘ્ન ખોચી જાઓ.

[કેશ૦]-ત્યાં ખોચતા પહેલાં માર્ગમાં,

[માલિની.]

ગતિ મૃગપતિ જેવી, મેઘ શી કાય, રજતીણા
દશન, વિપુલ દીસે પદ્મ શાં નેત્ર જેનાં,
જમ સમ અમ પૂંઠે દૈત્ય નિર્ભીત આ એ

૨૪ મૂળમાં પ્રાગ્વદંટુઃ છે. પરંતુ ઉચ્ચત્વ તો જોટલું દંટામાં
રહ્યું છે, તેટલું જ કાળાં ગાત્રમાં, મોટી આંખોમાં અને સિંહ જેવી
ગતિમાં રહ્યું છે. એ ઉચ્ચત્વ જેમ ગાત્ર આંખ અને ગતિના સંબં-
ધમાં તે તે વિશેષણે પ્રતીયમાન છે તેમ દંટાના સંબંધમાં પણ સ્વચ્છદે
ઉક્ત નહિ, પરંતુ યોગ્ય વિશેષણે પ્રતીયમાન હોતું જોઈએ. આવી સમ-
જથી મેં પ્રાગ્વદંટુઃ પાઠ સ્વીકાર્યો છે (અગ્ર અને ઉગ્ર ની અદલા-
અદલી પૂર્વે શ્લોક ૫ ના મૂળમાં પણ યથેચ્છી એવામાં આવે છે,
ત્યાં ઉગ્રને બદલે અગ્ર છે). આની પૂર્વની ઉક્તિમાં તતસ્તતઃ બોલ
વધારે હતા તે અનુવાદમાં મેં તજી કીધા છે.

(દ્વા) કહેવાની મતલબ એવી છે કે 'હું તમારો પ્રજાજન છું,
આદ્ય છું, શ્રીન કર્મમાં કુશળ છું. માટે તમને રક્ષણ કરવા વીનવું
છું. તમે મારી બહાર કરશો'.

ત્વસ્તિ તમ સમક્ષે ભક્ષ્ય શોધંત ધાયે. (ધા) ૩૧

[ભીમ૦] એમ? માર્ગે જતાં પ્રાહ્મણને આ દમે છે? ઠીક, એની ખબર લેજા. જલો રહે, ભાઈ.

[ઘટો૦] આ જલો. કેમ, શું છે?

[ભીમ૦] શા માટે તું આ પ્રાહ્મણની પૂંઠે પડ્યો છે? ૨૫

[અનુબુધ.]

જેના નક્ષત્ર શા રાજે પ્રહ્મતેજે સુપુત્ર આ
ને પત્ની ચંદ્રિકા તુલ્ય છે નિર્મળ ચરિત્રમાં, ૩૨
ચંદ્ર શો વૃદ્ધ એવો આ દ્વિજ શીતળતા વિશે
સોહે; તેને ગ્રહે તું, તે રાહુરૂપ ઉરે વસે. (ના) ૩૩

[ઘટો૦] હા, રાહુ કહે તો રાહુ જ.

[ભીમ૦] ચાલ, જવા દે એને.

૨૫ મૂળમાં પરસ્યસિ છે. તે અર્થ રહિત હોવાથી નિરસ્યસિ પાઠ મેં લીધો છે. પ્રથમ અક્ષરના લોપને લીધે પાઠભ્રંશ થયો જણાય છે. આત્મીય પરાસ્યસિ પાઠ કદપે છે, જેનો પ્રયોગ વિરલ છે.

(ધા) મૃગપતિ-સિંહ. દશન-દાંત. વિપુલ-મોટાં. નિર્ભીત-ભય રાખ્યા વગર, બેધડક. ત્વરિત-ઝડપથી. ઉપમા અને સ્વભાવોક્તિની સંસૃષ્ટિ છે.

(ના) ચંદ્રિકા-ચંદ્રની. વૃદ્ધ-(૧) ધરડો; (૨) વધેલો, પૂર્ણ. ગ્રહે-(૧) પકડે છે; (૨) ગ્રહણ કરે છે, ગ્રાસ કરે છે. અહીં ઉપમા અને રૂપકનો અંગાંગિભાવ સંકર છે. દ્વિજમાં દ્વિજનેના રાજા ચંદ્રનો ઉપચાર અને રાક્ષસ ધટોત્કચમાં રાહુનો આરોપ સુશ્રિષ્ટ છે.

[અનુષ્ટુભ.]

જવા દે. સુત દારા લૈ એ ટાણા સર^{૨૬} જાય છે.
અવધ્ય જ સદા વિપ્રો અપરાધી છતાં ય છે. (પા)૩૪

[સ્વગત] અહો^{૨૭}

[અનુષ્ટુભ.]

ખંધુના ગુણુનો ચોર કો આ તરુણ તે હશે ?
એના અડગ વીરત્વે અભિમન્યુ ઉરે વસે. (ફા)૩૫

૨૬ મૂળમાં નિર્વૃત્તવ્યવહારો પાઠ છે. એમાં ખીજ અક્ષરને માથેથી રેફ ઊડી ગયો જણાય છે. મેં નિર્વૃત્તવ્યવહારો પાઠ લીધો છે. આ શ્લોક પછી ઘટોત્કચઃ । ન મુચ્યતે ॥ એટલું વધારે છે, તે મેં તજ દીધું છે.

૨૭ મૂળમાં કસ્ય પુત્રેજાનેન ભવિતવ્યમ્ । એટલું વક્ય અહીં વધારામાં છે. પરંતુ શ્લોકના કાંડયં મોઃ એવા સામાન્ય પ્રશ્નની પૂરવે વિશેષ પ્રશ્ન અસ્થાને છે. આથી એ વધારાનું વાક્ય તજ દેઈ મેં અનુવાદ આપ્યો છે.

(પા) અવધ્ય-મારવા જોગ નહિ એવા. ‘બ્રાહ્મણ અપરાધી હોય, તો પણ તેને મારવો ન જોઈએ; તો કેયવદાસની શી વાત ? એ તો અનપરાધી છે. માટે એને જવા દે, જવા દે. એ એના મામાને ત્યાં જનોષ્ઠના પ્રસંગે જાય છે. એને મારી નાંખવાથી રંગમાં ભંગ થશે.’ આવો ભાવાર્થ છે. વિશેષ અને કાવ્યલિંગ ગમ્યમાન છે.

(ફા) ખંધુ-યુધિષ્ઠિર આદિ ચાર ભાઈઓ. શ્લોક ૨૨ અને ૨૪ માં જેનું ખીજ ગૂઠ રોપાયલું હતું, તે ઔરસ સંબંધની પ્રતીતિ અહીં સુતવાત્સલ્યથી કવિએ અંકુરિત થતી વર્ણવી છે. સ્મરણ અલંકાર છે.

[પ્રગટ] હૂં કહું છું, એને જવા દે.

[ઘટોત્ત] નહિ જવા દઉં.

[અનુષ્ટુબ.]

‘ જવા દે ’ એમ મુજને સુખે તાત મુખે લાણે.

જવા ન જ દઉં. એ મેં માના વેણે ગ્રહેલ છે. (જા) ૩૬

[ભીમ૦ સ્વગત] શું ? ‘ માના વેણે ગ્રહેલ છે ’ એમ કહે છે ? આ તો ત્યારે માતૃભક્ત સાધુ પુરુષ કહેવાય. કેમજે

[અનુષ્ટુબ.]

માતા તે જ મનુષ્યોને માન્ય દેવાધિદેવ છે.

વેણુ માતાતણાં વંદી અમે આ વસિયે વને. (મા) ૩૭

લાઈ ! મ્મક પૂછવું છે.

[ઘટોત્ત] પૂછ જલદી.

[ભીમ૦] તારાં માનું નામ શું ?

[ઘટોત્ત]^૨ રાક્ષસી હિડિંબા.

૨૮ મૂળમાં શ્રૂયતામ્ । એટલે અંશ શરૂઆતમાં વધારે છે. લાંબી વિગતથી ભરેલા વર્ણનના આરંભે એ ખોલ આવે છે. અહીં તો માત્ર નામનિર્દેશ છે. આથી તે નકામો ગણી મેં તણ દીધો છે.

(જા) અહીં ઉત્સાહનું નિરૂપણ છે. માતા પ્રત્યેની રતિ તેનું પોષણ કરે છે.

(મા) માતૃભક્ત-માને પૂજનારો. વંદી-નમસ્કાર સાથે માથે ચડાવી, માનપૂર્વક ઊઠાવી. અહીં દેવાધિદેવના આરોપમાં પરમપૂજ્યત્વનો ધ્વનિ છે. સરખાવો માતૃદેવો મજા । એ વિધિવાચ્ય. અર્થાતરન્યાસ અલંકાર છે.

[અનુષ્ટુભ.]

નિશાના ચંદ્રમા જેમ, તેમ પાંડવ મધ્યમ

જેના સૌભાગ્યના સ્વામી, શૂરા પૂરા, કુરૂત્તમ. (મા) ૩૮

[ભીમ૦ સ્વગત] એમ ? આ તો હિડિંબાની કૂખનો
વત્સ ઘટોત્કચ ? ત્યારે તો ગર્વ હોય જ.

[અનુષ્ટુભ.]

કાંતિ, કાઠું અને શૌર્ય, સૌ વડીલ સમાન છે:

એનું પણ અરે કૂર મન ફેવું નિદાન છે ! (કિ) ૩૯

[પ્રગટ] અરે, એને તું જવા દે;

[ઘટો૦] નહિ જવા દઉં.

[ભીમ૦] ૨૯ હું એને બદલે આવું છું.

[મધ્યમ] ના, તમે નહિ, હું જઉં છું.

૨૯ આ તો પોતાનો પુત્ર છે એવું ભીમસેનના બાળુવામાં આવે છે, ત્યારે તેનાં બળ અને શૌર્યથી તે જેટલો રીઝે છે તેટલો જ એક બ્રાહ્મણકુટુંબ પ્રત્યેની તેની કૂરતાથી તે મનમાં કચવાય છે. હિડિંબાએ આહાર અર્થે પુરુષ મગાવ્યો છે એવું જ ઘટોત્કચ કહે છે, તેથી પણ એનું મન વિમાસણમાં પડી જાય છે. વાતનો તરસાળો જેવા તે ઘટોત્કચની સાથે જવાનો અને હિડિંબાના મ્હોની ખાતરી કરવાનો મનથી ઠરાવ કરે છે. એ ઠરાવ અનુસાર તે ઘટોત્કચને કહે છે, કે ‘ અરે, તું એને જવા દે-’ આકળો ને અધીરો ઘટોત્કચ વચમાં

(મા) નિશા-રાત. કુરૂત્તમ-ઉત્તમ કુરુવંશી. સૌભાગ્ય-(૧) સુંદર-પણું; (૨) એવાતન. ઉપમા અલંકાર છે.

(કિ) વડીલ-મુરખખી પાંડવો. નિદાન-નકી.

[અનુષ્ટુબ.]

અપીં ચૂક્યો જ છું પ્રાણો પૂજ્ય કાળ. રહો, રહી
તમે ચિર ગુણે રૂપે યૌવને સુહવો મહી. (ચિ) ૪૦

[ભીમ૦] ભૂદેવ ! એમ ન જ અને. [ઘટોત્કચ પ્રતિ]
‘લાઈ ! હું વણું ક્ષત્રિય છું; અને આ પ્રાદાણુ છે, એટલે
કે પૂજ્યતમ છે. માટે કરી પ્રાદાણુશરીરને બદલે આ ક્ષત્રિય-
શરીર હું આપવા ઇચ્છું છું.

બોલી બેઠે છે, કે ‘ના, નહિ જવા દેજી.’ પોતાની અધૂરી ઉક્તિની પૂરતિમાં
‘ હું એને બદલે આવું છું ’ કહી ભીમસેન તેનું સમાધાન કરે છે; અને
પ્રાદાણુની રક્ષાના પુણ્યનું નિમિત્ત આગળ કરી તે જવા તત્પર થાય
છે. પિતાના મર્મથી અનણ્યો ઘટોત્કચ પુણ્યબુદ્ધિએ તેનું કહેવું કબૂલ
રાખે છે. આવી વસ્તુસ્થિતિ સમજી, મૂળમાં મો જાણણ ગૃહ્યતાં
તથા પુત્રઃ । વયમેનમનુગમિષ્યામઃ । એવી જે ઉક્તિ છે, તેમાંથી
મો જાણણ ગૃહ્યતાં તથા પુત્રઃ । અને યનમ્ ગાળી નાંખી ભીમ-
સેનની પૂર્વની અધૂરી ઉક્તિની પૂરતિમાં વયમનુગમિષ્યામઃ । એવો
પાઠ મેં લીધો છે. અહમનુગમિષ્યામિ । વધારે ઇચ્છે છે.

૩૦ મૂળમાં આર્ય મા મૈવમ્ । વાક્ય છે, તે કેશવદાસના
મધ્યમ પુત્રને સંબોધી ને છે. એ પછીની બધી ઉક્તિ ઘટોત્કચને સંબો-
ધી ને હોય એમ જણાય છે. એ ભાગમાં કરેલી માગણીની મંજુરી
ઘટોત્કચના અપત્યારની છે. એટલા માટે એ ભાગના આરંભમાં સંબોધ્ય
વ્યક્તિનો બેઠ બતાવવા મેં મોઃ સ્વપ્ન મૂળમાં ઉમેર્યો છે.

(ચિ) રહો-અટકો. રહી-જીવી, જીવતા રહી. ચિર-સાંભો વખત.
મહી-પૃથ્વી. બીજને માટે પ્રાણુનો ભોમ આપવાની ભીમસેન સાથે
મધ્યમની સરસાઈ ધર્મવીરનું પરમ પોષણ કરે છે.

[ઘટો૦ સ્વગત] ઠીક, આ ત્યારે ક્ષત્રિય છે. ભલે, તો એને જ લેઈ જાજી^{૩૧}. [પ્રગટ] ચાલ, ત્યારે તું ચાલ.

[ભીમ૦] ^{૩૨}હા, આવું, મારાથી વધારે બળવાન હોય તો આવું. તારામાં શક્તિ હોય, તો મને બેળે લેઈ જા.

[ઘટો૦] બેળે, લેઈ જઈશ હો. તું મને ઓળખે છે?

[ભીમ૦] ઓળખું છું. તું મારો પુત્ર થાય ને હું તારો આપ થાજી^{૩૩}.

[ઘટો૦] હું ? શું બોલ્યો ?^{૩૪}

૩૧ પટોત્કચ મૂળે બ્રાહ્મણના વધની વિરુદ્ધ છે. આથી બ્રાહ્મણને બદલે ક્ષત્રિય આવવા માગણી કરે છે તે એ તરત જ કબૂલ રાખે છે. આ ભાવ ન સમજાયાથી ‘આ ત્યારે ક્ષત્રિય છે’ પછી કોષએ સ્તેન ગર્ભઃ । અને ‘લેઈ જાજી’ ની પૂર્વે દત્ત્વા શબ્દો બિમેયાં છે. ઉપરાંત ‘લેઈ જાજી’ પછી અથ કેનાયં ચારિતઃ । વાક્ય પશુ બિમે-રેહું છે અને તેના અનુસંધાનમાં भीमसेनઃ । મયા ॥ ઘટોત્કચઃ । किं त्वया ॥ भीमसेनઃ । अथ किम् ॥ એ ઉક્તિઓ પણ ગોઠવી દીધી છે. એ બધો ક્ષેપક ભાગ છાંટી નાંખી મેં અનુવાદ આપ્યો છે.

૩૨ મૂળમાં एषम् । अतिवीर्यबलं नानुगच्छामि । એવા એકીવખતે હકારનકારના વિરુદ્ધ ઉદ્દગાર છે, તે અસંગત છે. તે બદલ હું एषम् । अतिवीर्यबलं नामानुगच्छामि । એમ વાંચું છું. અસલ પાઠનો મા અક્ષર નાશ પામતાં અથવા ક્ષેપકરૂપથી પડી જતાં પાઠ-ભંગ થયો જણાય છે.

૩૩ મૂળમાં ‘ઓળખું છું, તું મારો પુત્ર થાય.’ એવા અર્થનું વાક્ય છે.

૩૪ મૂળમાં कथं कथम् । तवाहं पुत्रः । એવો પાઠ છે. તેમાંથી પૂર્વ ભાગનો ભાવાર્થ મેં આપ્યો છે ને ઉત્તર ભાગ ક્ષેપક ગણી તણ દીધો છે.

[ભીમ૦] શેષ શૂ કામ કરે છે, લાભ ? શાંત થા. ક્ષત્રિયો તે પિતા અને ઇતર વર્ણ તે તેમની પ્રજા કહેવાય છે. એ ભાવનું માફું બોલવું છે.

[ઘટો૦] હાં, ડરી ગયો^{૩૫}.

[ભીમ૦]

[આખ્યાનકી.]

લૈ સત્યના સોગન હૂં ઠહૂં છું,
ડરી જવું શું નવ તે લહું છું.
તૂં ભાઈ, કેવો ડર થાય, કહે ની.

સ્વરૂપ પ્રીછ્યા વણ વાત શેની ? (ગિ) ૪૧

[ઘટો૦] ડર કેવો થાય, તે હું તને બતાવું છું. ચાલ, શસ્ત્ર સજ.

[ભીમ૦] શસ્ત્ર ? સજ્યું જ છે.

[ઘટો૦] શી રીતે ?

[ભીમ૦]

૩૫ મૂળમાં મીતાનામાયુધં ગૃહીતમ્ । છે. તે બદલ હું મીતો નામ । પાઠ લેઈ છું. ઘટોત્કચની આગામી ઉક્તિની અસરથી ક્ષેપક ભાગ ઉમેરાઈ પાઠ બ્રહ્મ થયો લાગે છે.

(ગિ) ભીમસેન ઔરસ સંબંધ છૂપાવી રાજકીય સંબંધ આગળ કરે છે. તેને સાંતવનનો પ્રકાર માની ઘટોત્કચ ભીમમાં ભયનો અધ્યા-શય કરે છે. એનું અહીં પ્રત્યાખ્યાન છે.

[અનુબંધ.]

રિપુને દંડ દેનારો મુજ દક્ષિણ હસ્ત જે
સુવર્ણસ્તંભ સરખો, શસ્ત્ર એ જ પ્રશસ્ત છે. (ધિ) ૪૨

[ઘટો ૦] પિતુશ્રી ભીમસેનના મુખમાં એ તો વેણુ
શોભે.

[ભીમ ૦] એ ભીમ કોણ વારૂં ?

[અનુબંધ.]

સેનાની, યમ ને શક, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ,
તેમાંથી, તું કહે, ભાઈ ! કોના જેવા પિતા તવ ? (કિ) ૪૩

[ઘટો ૦] એ છ-એ-ના જેવા.

[ભીમ ૦] છિટ છિટ ! તું ખોટું કહે છે.

[ઘટો ૦ સ્વગત] શૂં ? મને એ ખોટો કહે છે ને
પિતાજીને જિતારી પાડે છે ? લાવ, એને આ મોટા ઝાડના
ઝપાટે ખોખરો કરું. [ઝાડ ઊખાડી ફેંકે છે, તે ખાલી જતાં]
અરે ! આણે તો એને કંઈ ન થયું ! શૂં કરવું ? હાં, સૂઝ્યું.
આ જંગી ગદા ઊપાડીને મારું. [ગદા ફેંકતાં પ્રગટ]

(ધિ) દક્ષિણ-(૧) જમણો; (૨) કુશળ. સુવર્ણસ્તંભ-સેનાનો
ધાંભસો. અહીં હાથમાં આયુધના આરોપમાં લક્ષણનો પ્રયોગ છે.
તેના પ્રયોજન તરીકે શોકોત્તરત્વનો ધ્વનિ છે. ત્રીજા ચરણમાં કાંતિ
અને દઢત્વને લેઈ ને હાથને સુવર્ણસ્તંભની ઉપમા આપી છે.

(કિ) સેનાની-દેવોનો સેનાના ઉપરી કુમાર કાર્તિકેય. શક-ઈન્દ્ર.
કવિએ પોતાના સમયના છ પ્રતાપી ઉપાસ્ય દેવો સાથે અહીં ભીમની
સરખામણી કરી છે.

[અનુબુદ્ધ.]

ભાગશે આ ગદા ગાત્રો, હણું છું, પ્રાણુ ભાગશે.

[ભીમ૦ ગદા આવતી ચૂકવી]

જશે ગાંજ્યો નવ ગજો નવહત્યો. મથે જ શે ? (ચિ) ૪૪

[ઘટો૦ સ્વગત] અરે ગદા પણ ખાલી ગઈ. હવે શું કરવું ? હાં હાં, સાંભર્યું. [પ્રગટ]

[અનુબુદ્ધ.]

છું ભીમસેનનો પુત્ર, પૌત્ર મારુતનો તથા.

મારો જોટો નથી મલ્લવિદ્યામાં, ચાલ, સન્ન થા. (છિ) ૪૫

[બે મલ્લકુસ્તી કરે છે.]

[ઘટો૦ ભીમને ખાથમાં ભીંડી]

[માલિની.]

ગજ વત દૃઢ ગાંધું બંધમાં આ તને હું.

મુજ ભુજબુગમાંથી કયાં જનારો હવે તું ?

(ચિ) ગદા-મોટી શિલા. ગજ-હાથી નવહત્યો-પૂંછડાના છેડાથી કાનની ટીથી સૂધી નવ હાથ લંબાઈતો જંગી વાધ. અહીંથી સાત્વતી વૃત્તિનું નિરૂપણ છે. પ્રસ્તુત ઉક્તિમાં તેનું સંલાપક અંગ પોષાયું છે. આદ્યત ચમક અને અપ્રસ્તુતપ્રસંગોની સંસૃષ્ટિ છે.

(છિ) મારુત-વાયુદેવ. અહીં ગર્વ નામે સંચારી ભાવ ઉત્સાહનું પોષણ કરે છે. સાત્વતી વૃત્તિનું આ ઉત્પાપક અંગ છે.

[ભીમ૦ સ્વગત] મને બાથમાં લીધો ખરો. સાચ-
વજે (જિ), સુયોધન ! તારા શત્રુઓ વધારે બળવાન થતા
જાય છે. [છટકી જઈ પ્રગટ]^{૩૬}

બળ બહુ તવ જોયું. ધન્ય છે, વીર ! આમાં
શ્રમ નવ લવલેશે છે મને. તું કુલા માં. (ક્ષિ) ૪૬

[ઘટોઁ સ્વગત] દાવ ફાવતો નથી. શૂં કરવું ? હાં,
ચાલ આવ્યું. એને હું માયાપાશે બાંધી લેજાં. માતૃશ્રીની એ
પ્રસાદી છે. આચમન માટે પાણી જોઈયે. આપ, રે પર્વત,
પાણી. ઓહો, ધાર છૂટી. [આચમન કરી મંત્ર જપી પ્રગટ]
અહો વીર !

૩૬ મૂળમાં (પ્રકાશમ્) ઓઃ પુરુષ અવહિતો ભવ ॥ ઘટો-
ત્કચઃ । અવહિતોઽસ્મિ ॥ ભીમસેનઃ (નિયુદ્ધબન્ધમવધૂય) ।
અને તે પછી ઇયપનય ચલદર્પે વગેરે શ્લોકો છે. પરંતુ એક શ્લોક-
કાત્મક ઉક્તિપ્રત્યુક્તિમાં વચ્ચે સામાન્ય રીતે ગદ્ય ભાગ આવતો
નથી. આથી મેં તે છોડી દેઈ અનુવાદ આપ્યો છે.

(જિ) અહીં કૌંવ સાથે બંધાયલું વૈર સંભારી, દુર્યોધન જાણે
સામે જોભો હોય તેમ, ભીમ પુત્રના બળ પરાક્રમથી ગર્વિષ્ઠ બની કહે
છે કે 'સુયોધન ! સંભાળજે. અમારો પક્ષ આવા વીરપુત્રથી વધારે
બળવાન થતો જાય છે.' જેની સાથે લડવું વસમું છે એવા અર્થના
દુર્યોધન પદને બદલે સુયોધન શબ્દનો પ્રયોગ એમ બતાવે છે, કે દુર્યો-
ધન વક્તાના હિસાબમાં નથી. શત્રુ બોલ હાડવૈરનો અને પરિણામે
જ્ઞાતન એટલે નિકંદનનો બોધ કરે છે. અહીં ગર્વપોષિત હર્ષ નામે
સંભારી ભાવનું નિરૂપણ છે.

(ક્ષિ) શ્રમ-મહેનત. લવલેશ-લગાર. સાતવતી વૃત્તિના પરિવર્તક
અંગનું અહીં નિરૂપણ છે.

[અનુબંધન.]

ખાંધે છે ઉત્સવે ઈદ્રધ્વજને, તે વિધે હવાં
માયાપાશે તને આ હૂં ખાંધું. પામે ન તું જવા. (જિ) ૪૭

[ભીમસેનને માયાપાશે ખાંધી લે છે.]

[ભીમ૦ સ્વગત] અરે ! આણે મને માયાપાશે ખાંધી લીધો. ^{૩૭}ક્રિકર નહિ. એમાંથી છૂટવાનો શંકર લગવાનની પ્રસાદીનો મંત્ર મારી પાસે છે, તે જપું. પણ પાણી ક્યાંથી લાવવું ? [પ્રગટ] અહો ^{૩૮}ભૂદેવ ! કમંડળ નમાવી પાણી આપો તો.

[કેશ૦] લીજિયે.

[ભીમસેન આચમન કરી મંત્ર જપે છે. એટલે માયાપાશ છૂટી જાય છે.]

[ઘટો૦ સ્વગત] પાશ તો છૂટી ગયો ! ^{૩૯}હશે. આમ કરૂં. [પ્રગટ] અહો વીર ! પ્રથમ કરેલી સરત યાદ હશે.

૩૭ મૂળમાં કિમિદાર્ની કરિષ્યે । છે. અનુવાદમાં તેનો ભાવાર્થ માત્ર લીધો છે.

૩૮ મૂળમાં મો બ્રાહ્મણકુમાર છે. પરંતુ ઉત્તર આપનાર કેશવદાસ છે, તેનો પુત્ર નથી. તેથી મેં અસલ પાઠ મો બ્રાહ્મણ લીધો છે.

૩૯ મૂળમાં અહીં કિમિદાર્ની કરિષ્યે । મ્હવતુ । એમ છે. તે બદલ મ્હવતુ । પશ્ચિમિદાર્ની કરિષ્યે । એવો પાઠ મેં લીધો છે. ૫૬ ઊલટસૂલટ થયાથી અને અક્ષરો પડવાથી પાઠભ્રંશ થયો લાગે છે.

(જિ) અહીં સાતવતી વૃત્તિના સાંધાત્મ અંગનું નિરૂપણ છે. ઉપમા અલંકાર છે.

[ભીમ૦] સરત ? હા, યાદ છે. ચાલ, થા આગળ.
આવું છું.

[બે જવા માટે છે.]

[કેશ૦] બહાલા પુત્રો ! ફૂં કરવું ? આપણા માટે
આ ભીમસેન પોતે પ્રાણ આપે છે,

[વસંતતિલકા.]

ખંખેરણી જલદના જલના કરે છે

ને સાંઠ મંદ ડગલાં મદમાં ભરે છે,

તેવી જ ત્રેવડ કરા ઝટ ૪૦ અગ્નિ જેવા

આ દૈત્યની નિજ ખળે અવ જાય એ હા ! (ટિ) ૪૮

[ઘટો૦] તૂં અહીં રહે. તને લેઈ આવ્યાની ફૂં મા-
તુશ્રીને અંદર ખમર કરું.

[ભીમ૦] વાડું, અહીં ઊભો છું, જા.

૪૦ મૂળમાં જ્વલદુગ્ધરૂપં, યુક્તમ્ ને સલીલઃ છે; તે બદલ
મેં જ્વલદ્ધમિરૂપં, યુક્તઃ ને સલીલમ્ પાઠ લીધા છે. અક્ષરો મલત
યવાથી પહેલો અને લેખકદોષ યવાથી છેલ્લા બે પાઠ બ્રષ્ટ બન્યા
લાગે છે.

(ટિ) જલદ-મેધ. ત્રેવડ-વેનરણ. રાક્ષસનો પરાજય કર્યો છતાં
ભીમસેન વચનનો ખાંધ્યો તેની સાથે મધ્યમને બદલે જાય છે, તેને
લીધે કેશવદાસના મનમાં પ્રગટતા ચિંતાપોષિત દૈત્યનું અહીં નિરૂપણ
છે. ભીમ અને સાંઠની સરખામણી મેધજળ અને ઘટોતકચની ખંખે-
રણી પુરતી જ છે. આવો વીર નર આપણે માટે પ્રાણ આપે છે
એવું વિચારી કેશવદાસ લાચાર બને છે. એ તેને રોકવા અસમર્થ છે.

[ઘટોઁ અંદર જઈ] ઘટોત્કચના પ્રણામ, માણ
વહેલાં તમે લાવવા કહ્યો હતો તે આહાર આણ્યો છે.^{૪૧}

[હિડિંબા પ્રવેશ કરી] ઘણું જીવો, ખેટા ! શેા આ
હાર આણ્યો છે ? માણસ છે ?^{૪૨}

[ઘટોઁ] માણ ! આકાર તો બધો માણસનો છે.^{૪૩}
(ઠિ)

[હિડિંબા] કહે, પ્રાણી છે એ ? (હિ)

[ઘટોઁ] ના, માણ.

[હિડિંબા] ત્યારે શ્રમણ છે ? (હિ)

૪૧ મૂળમાં આહારાર્થમાનીતો માનુષઃ । છે. પરંતુ હિડિંબા
કીદિસો ? માણસો આણીદો ? એમ પૂછે છે. તેથી ઘટોત્કચ
ઉક્તિ મનુષ્યરૂપ આહારવિશેષ સંબંધી નહિ, પણ આહારસામા-
ન્ય સંબંધી હોવી જોઈએ. આ સમજથી આહાર આનીતઃ । એટલે
પાઠ મેં લીધો છે. જુઓ આગામી ટિપ્પણી.

૪૨ હિડિંબાએ આહાર અર્થે મનુષ્ય આણવા કહ્યું હતું તો
તે પૂછે છે કે 'શેા આહાર આણ્યો છે ? માણસ છે ? આવી સ-
મજી મૂળના કીદિસો પદ પછી આહારો ક્ષેપ તેનું જુદું વા-
ગણી મેં અનુવાદ કર્યો છે.

૪૩ મેં શાસ્ત્રીજીના વાક્યમાત્રેણ ના બદલે રૂપમાત્રેણ પાઠ
તર સ્વીકાર્યું છે; અને છેવટના ન લીર્યેણ । બોલ ક્ષેપક ગણી ત-
દીધા છે.

(ઠિ) બીમનું અમાનુષ બળ સંભારી ઘટોત્કચ મનમાં ખંચા
આમ બોલે છે.

(હિ) પ્રાણીને અથવા પ્રાણીજીવને પરિવાજકને ખેંચી આ-
દાય તો નથી બોલ્યો, એ બધા સાધ્વી રાક્ષસી આ પ્રશ્નો કરે ।

[ઘટોઁ] ના, તે એ નથી. ૪૪

[હિડિંબા] ઠીક, હૂં જોડિં.

[ઝાડીમાંથી બે બહાર આવે છે.]

[હિડિંબા ભીમસેનને જોઈ] અહો આમને તેં આપ્યા

છે ૪૫ ?

[ઘટોઁ] કેમ વાંડું, કોણ છે એ ?

[હિડિંબા] ગાંડા, એ તો દેવ છે. (ઢિ)

[ઘટોઁ] દેવ છે ! કોના દેવ ?

[હિડિંબા] મારા તેમ જ તારા. (ઢિ)

[ઘટોઁ] શા ઉપરથી ?

૪૪ આના પછી દ્વિદિમ્બા । કિં બાલો ॥ ઘટોત્કચઃ ।
ન બાલઃ ॥ એ બે ઉક્તિઓ મૂળમાં વધારે છે. વનમાં માત્ર બ્રાહ્મણ
કે બ્રાહ્મણેતર તપસ્વી જન મળી આવવાનો સંભવ છે; બાળકનો નથી.
આથી બાળક સંબંધી પ્રશ્નોત્તર અસ્થાને ગણી પ્રસ્તુત ઉક્તિપ્રત્યુક્તિ
મેં તજ દીધી છે.

૪૫ મૂળમાં કિં પસો માણસો આણીદો । એમ છે. તે-
માંથી માણસો બોલ માળી નાંખી મેં અનુવાદ આપ્યો છે. પુત્રને
ભીમસેનની ઓળખાણ કરાવવા અર્થે હિડિંબાની ઉક્તિ છે, નહિ કે
આ માણસ આપ્યો કે બીજો માણસ આપ્યો તે વિશે. આથી મેં
માણસો બોલ ક્ષેપક, અર્થાત્ ત્યાજ્ય ગણ્યો છે.

(ઢિ) દેવત્વના આરોપમાં અહીં પૂજ્યપણાનો અને ઇષ્ટપણાનો
ધ્વનિ છે. સ્વામી સ્ત્રીના દેવ છે; જુઓ કોડપિ દેવઃ કુલસ્ત્રીણાં
પતિરેવ પતન્નપિ । પિતા પુત્રના વડીલ અને સાવિત્રીનો ઉપદેશ
કરનાર ગુરુ છે, એટલે દેવ છે.

[હિડિંગા] આ ઉપરથી, કહું છું:-[ભીમસેન પ્રત્યે]
જય જય, સ્વામિનાથ !

[ભીમ૦ સામું જોઈ] * અહો હિડિંગા દેવી.

[અનુકંઠમ.]

રાજ્ય જોઈ વને ભૂટે હતા રખડતા અમે,
મીઠી મીઠે તમે દેવી ! ટાળ્યો 'તો તાપ તે સમે. (જિ) ૪૬
પણ પ્રિયે ! [કાનમાં કંક કહે છે] આનો શો અર્થ ?

[હિડિંગા] કહું, સ્વામિનાથ. [કાનમાં બેઠે જોણી
દે છે.]

[ભીમ૦] વાહ દેવી ! રાક્ષસીની કૂખે જન્મ છે,
પણ આચાર રાક્ષસી નથી.

૪૬ આની પૂર્વે કા પુનરિયમ્ એવું પ્રશ્નવાક્ય છે; તે અ-
સંગત છે. ભીમસેનને જણાવીને જ ઘટોત્કચ હિડિંગાને ખબર કરવા
ગયો હતો. તે પાછો આવે છે, ત્યારે હિડિંગા તેની જોડે છે. ઉપરાંત
હિડિંગા 'જય જય, સ્વામિનાથ !' કહી ભીમસેનને આવકાર આપે
છે. એ પ્રતીતિ પછી 'આ કોણુ હશે !' એ પ્રશ્નનો બહુ અવકાશ
નથી. આથી કા પુનરિયમ્ । બોલો ક્ષેપક ગણી એ તજ દીધા છે.

(જિ) રાજ્ય-પાંડવોના ભાગમાં આવેલા પ્રદેશ. 'દેવી' બોલ
અહીં રાણી અર્ચનો વાયક હોવા ઉપરાંત રાક્ષસી હિડિંગાની દૈવી
પ્રકૃતિનો પણ બોધક છે. વારણાવતમાં પાંડવો બળતા લાક્ષાગૃહમાંથી
સુરંગદ્વારા રાજપાટ મૂકી નાસી છૂટ્યા હતા; એ સમયના દુઃખનું
'તાપ' શબ્દે સૂચન છે. એ દશામાં રાક્ષસજાતિની કૂરતા ન દાખ-
વતાં હિડિંગાએ ભીમ પ્રત્યે અંતરનો પ્રેમ દર્શાવ્યો હતો, તે કથાનું
'મીઠી મીઠે' વગેરે શબ્દમાં અનુસંધાન છે.

[હિડિંબા] શું બેઠું રહ્યો છે, ગાંડા ? તારા પિતાને વંદન કર.

[ઘટોઁ] પિતાજી ! નમસ્કાર ઘટોત્કચના. ૪૭ અમર્યાદા (તિ) માફ કરશો. હું છોડું છું.

[ભીમઁ] આવ, આવ, વત્સ ! [બેટીને] એ અમર્યાદાએ માફ મન માન્યું છે. વડીલો ઇચ્છે છે તે આવા જ, કૌરવવંશના દાવાનળરૂપ, પુત્ર ઇચ્છે છે. વત્સ ! પરમ બળવાન અને પરાક્રમી નીવડજે.

[ઘટોઁ] પિતાજીની આશિષ માથે ચડાવું છું.

[કેશઁ] ઠીક, આ તો ત્યારે ભીમસેનનો પુત્ર ઘટોત્કચ.

૪૭ અહીં ધાર્તેરાષ્ટ્રવનદાવાસિઃ વિશેષણ મૂળમાં વધારે છે. એ અભિમાનનું વચન અવિનયની માફી માગતા વિનય કરતા પુત્રના મુખમાં શોભતું નથી. તેનાં બળ ને શૌર્યથી રીઝતા પિતાના મુખમાં કવિએ આગામી ઉક્તિમાં મૂક્યું છે, તે યોગ્ય છે. એ ઉક્તિમાંથી કોષ્ટકે પ્રસ્તુત ઉક્તિમાં ઘુસાડ્યું હોય, એમ લાગે છે. અનુવાદમાં તે તજ દીધું છે.

(તિ) અમર્યાદા માફ કરશો-ભીમસેને આહ્વાણકુંડળને જવા દેવાનું કંઈ હતું તે ઘટોત્કચે માન્યું ન હતું એટલું જ નહિ, પણ તેણે ભીમસેનને વૃક્ષના અને શિલાના પ્રહાર કરી તથા લુજબંધમાં બાંધી અર્યાદાનો અનેક રીતે ત્યાગ કર્યો હતો; તે આખત પુત્ર પિતાની માફી માગે છે.

[ભીમ૦] વત્સ ! પૂજ્ય કેશવદાસને, જા, પગે પડ.
(ધિ)

[ઘટો૦] પગે પડું છું, ભગવન્ !

[કેશ૦] ગુણે અને કીર્તિએ પિતા જેવો થજે.

[ઘટો૦] ભૂદેવની આશિષ માથે ચડાવું છું.

[કેશ૦] ધન્ય છે તમને, ભીમસેન ! તમે બ્રાહ્મણનું
કુળ જિગાર્યું અને તમારું કુળ તાર્યું. અમે હવે જઈએ છિયે.

[ભીમ૦] પરભાર્યા ન જવાય. તમારે લીધે જ સૌ-
સારાં વાનાં થયાં છે. ભગવન્ ! તમારી

[અનુબંધ.]

આશિષે અંતરતાણી મુખિયા આ થયા છિયે.

થાક ખાઈ જજો. પાસે છે આશ્રમ. પધારિયે. (દિ) પ૦

[કેશ૦] અમારે મોડું થાય છે; અમે જઈશું. તમે
આ જીવિતદાન આપ્યું, તે આતિથ્ય (ધિ) જ છે.

(ધિ) બ્રાહ્મણને દૂબ્યા બાબત ભીમ ઘટોતકચ પાસે કેશવદાસની
માફી મગાવે છે. ‘ પગે ભાગવું ’ કેવળ વિનયવાચક છે. ‘ પગે પડવું ’
બોલકાં વિનય ઉપરાંત અવિનયના પ્રાયશ્ચિત્તનો ભાવ સમાયો છે.

(ધિ) બ્રહ્મહત્યાના કુલકલંકનો પરિહાર અને કુટુંબમેળો ‘ મુખ ’
શબ્દે અભિપ્રેત છે. ‘ આશ્રમ ’ શબ્દ પાંડવોના આશ્રમનો બોધક છે.

(ધિ) જીવિતદાનથી અતિથિનો સત્કાર તે આતિથ્ય જ છે-
અનદાનથી અડિવાતું આતિથ્ય છે, એમ કહેવાનો ભાવાર્થ છે.

[ભીમ૦] વારું, ભગવાન સકુટુંબ સિધાવો ત્યારે.
કોઈ સમે વળી દર્શન દેજો.

[કેશ૦] ઠીક^{૪૮}. [કુટુંબ સાથે ચાલવા માંડે છે.]

[ભીમ૦] દેવી ! ચાલો, ભગવાન કેશવદાસને બહુ
નહિ તો આશ્રમના દ્વાર સૂધી વળાવી આવિયે. વત્સ ! તું
પણ ચાલ.

[ઘટો૦] ^{૪૯}ઉત્તમ સંકલ્પ છે. આપણે સૌ એ ચાલો.

[બધાં જાય છે.]

---

૪૮ આના પછી મૂળમાં પ્રથમઃ કલ્પઃ । બોલ છે. તે કેશ-
વદાસના મુખમાં અસ્થાને છે; માટે એ તણ દીધા છે.

૪૯ ટિપ્પણી ૪૮ વાળા મૂળમાં કેશવદાસના મુખમાં અસ્થાને
કહેલા પ્રથમઃ કલ્પઃ । ચન્દ્ર ધટોત્કચના મુખમાં શોભતા હોવાથી
એ અહીં ધટોત્કચની ઉક્તિરૂપે મૂક્યા છે.

મધ્યમ.

સમાપના.

નાટક થઈ રહ્યા પછી સૂત્રધાર પ્રવેશ કરે છે.

[૫^{મું} સૂત્ર ૦] જય ઇષ્ટદેવનો, વિષ્ણુ ભગવાનનો જય !

[આખ્યાનકી.]

નદી બધી સાગરને ભજે છે.
હુતાશને આહુતિઓ યજે છે.
ને મંત્રને ઇન્દ્રિય સર્વ સેવે.
ઉપાસિયે કેશવને અમે એ. (નિ) ૧

[જય છે.]

---

૫૦ મૂળમાં આ શ્લોકને ભીમસેનની ઉક્તિના ભાગ તરીકે આપ્યો છે. પરંતુ તે પાત્રોક્તિ નથી; સમાપનાનો મંગલ શ્લોક છે. આથી મેં તેને જુદો પાડી સૂત્રધારના મુખમાં મૂક્યો છે. દૂતઘટોત્કચના આરંભના શ્લોકમાં સૃષ્ટિ વિસ્તારનાર અને સમેટનાર નારાયણ ભગવાનમાં નાટકના પ્રસ્તાવક અને સમાપક સૂત્રધારનો આરોપ કર્યો છે. તે ઉપરથી સમજાય છે કે પ્રસ્તાવનાની પેઠે સમાપના પણ ભાસના સમયમાં સૂત્રધાર કરતો હશે.

(નિ) હુતાશ—અગ્નિ. યજે છે—પૂજે છે. ઉપાસિયે—ભજિયે હિયે, સેવિયે હિયે. સમાપ્તિનું મંગળાયરણ છે. અહીં ઉપમા અને મુદ્રાની સંસૃષ્ટિ છે.

